

Ha-Kol

BROJ IZDANJA: 192
STUDENI – PROSINAC 2025.
HEŠVAN / KISLEV / TEVET
5786.

TEMA BROJA:
MAROKANSKI ŽIDOV

SADRŽAJ

4	UVODNIK	22	“OBOJILA JE ULIČICU U MODRO”, FILM O MJESTIMA GDJE SMO ‘KAO KOD KUĆE’	45	BAYT DAKIRA ILI “KUĆA SJEĆANJA” U ESSAOUIRI
5	KOMEMORACIJA 7. LISTOPADA: HAMASOVI SEKSUALNI ZLOČINI TEMA FILMA “KRIKOVI PRIJE TIŠINE”	23	ETGAR KERET: “AUTOKOREKCIJA”	46	KOMUNISTI POD KRALJEVSKIM REŽIMOM
7	87. GODIŠNJICA KRISTALNE NOĆI OBILJEŽENA U ŽIDOVSKOJ OPĆINI ZAGREB	24	ANNE BEREST: “RAZGLEDNICA”	48	MAROKANSKI MUSLIMANI OŽIVLJAVAJU ŽIDOVSKU BAŠTINU
8	SREĆKOVA PRIČA	25	RICHARD HAMILTON: “POSLEDNJI PRIPOVJEDAČI”	49	BI LI MOJSIJE RAZUMIO KISHONA?
11	NIVES BEISSMANN I MJESEC ŽIDOVSKJE KULTURE U OSIJEKU	26	ETAF RUM: “ŽENA NIJE MUŠKARAC”	52	IDENTIFICIRANO PET MILIJUNA ŽRTAVA HOLOKAUSTA
14	HRVOJE VOLNER: “OBITELJSKI LISTOVI OSJEČKIH ŽIDOVA“	27	BERBERSKI ŽIDOVI MAROKA	53	POVIJESNI CILINDAR PRVOG AŠKENASKOG GLAVNOG RABINA IZRAELA NA AUKCIJI
17	TJEDAN IZRAELA 2025	29	RABIN ISRAEL ABUHATZEIRA — BABA SALI	54	IN MEMORIAM SNJEŠKA KNEŽEVIĆ
18	MILAN STEINER I ZBIRKA JUDIKE NA EUROPSKOM DANU ŽIDOVSKJE KULTURE I BAŠTINE U ZAGREBU	34	“DVORSKI ŽIDOVI” NA MAROKANSKOME DVORU		
19	KONCERT GABRIELA PALATCHIJA U ŽIDOVSKOJ OPĆINI ZAGREB	36	NAJMOĆNIJI ŽIDOV MUSLIMANSKOG SVIJETA		
20	KOLIKA JE ULOGA DANAŠNJIH MEDIJA U PODUPIRANJU I ŠIRENJU ANTISEMITIZMA	37	HILULA — PUČKA POBOŽNOST SLAVLJENJE ŽIVOTA, A NE SMRTI		
		42	SULIKA PRAVEDNA		
		44	MUZEJ ŽIDOVSKJE KULTURE U FEZU		

U REALIZACIJI OVOG BROJA SVOJIM SU PRILOZIMA SUDJELOVALI:

MAŠA TAUŠAN, MILIVOJ DRETAR, JAROSLAV PECNIK, DEAN FRIEDRICH, JURAJ VUGLAČ, LUCIANO MOŠE PRELEVIĆ, IVO MIŠUR, TAMARA UKRAINČIK, LAILA ŠPRAJC

TODA RABA!

UVODNIK

Drage čitateljice i čitatelji,

“Zašto si izabrala baš temu marokanskih Židova”, pitao me – između ostalih – i naš rabin kada sam ga nazvala da se dogovorimo oko članka. A nije bio jedini koji je postavio to pitanje. Evo stoga kratkog objašnjenja – prosinac je u Izraelu “mjesec Mizrahi Židova” odnosno Židova iz arapskih država koji se ponekad nazivaju i orijentalni Židovi. Na hebrejskom, naime, “mizrah” znači istok ili orijent. Svaka od velikih zajednica Mizrahi Židova zaslužuje da se o njoj piše, da se nešto više nauči i da se ne zaboravi i zato u prosincu Ha-Kol posvećujemo jednoj od tih židovskih zajednica. Marokanski Židovi sigurno imaju posebno mjesto u židovskome svijetu. Kada sam prije dvije godine bila u Maroku, naš vodič (koji nije znao da sam ja Židovka) već je u prvih nekoliko rečenica rekao: “Pogledajte s lijeve strane, vidjet ćete židovsko groblje. Židovska zajednica neodvojivi je dio marokanskog društva i mi smo na to jako ponosni”. Uh, kako me odmah “kupio”. Prije tri godine u Židovskoj općini Zagreb prikazali smo film “Jeke melaha” o marokanskoj židovskoj zajednici a gosti su bili posebni – izraelski veleposlanik Gary Koren i marokanska veleposlanica Nour El Houda Marrakchi. Bila je to divna večer, a

veleposlanica je govorila o tome kako Maroku nedostaje njegova židovska zajednica. S druge strane, marokanski Židovi koji danas žive u Izraelu u filmu su isticali kako im nedostaje Maroko, njihovi susjedi, život koji su vodili. Sigurna sam da ćete u ovom broju naučiti mnogo toga o marokanskim Židovima što do sada niste znali. Ono što nedostaje (nadam se da će biti neke druge prilike) je tekst o nevjerojatnoj marokanskoj hrani. Ali teško je o tome pisati, treba probati.

Uz tekstove o marokanskoj židovskoj zajednici, pronaći ćete u ovom broju i članke o raznim događanjima: obilježena je još jedna tužna godišnjica Hamasovih terorističkih napada na Izrael, kao i godišnjica Kristalne noći, u Židovskoj općini Zagreb održana su zanimljiva predavanja i događanja vezana uz Tjedan Izraela i Europski dan židovske baštine. U Osijeku se već nekoliko godina svakog rujna održava čitav mjesec židovske kulture i baštine pa vam u ovom broju predstavljamo Nives Beissmann, najzaslužniju za taj veliki projekt. Naš dragi Milivoj Dretar za ovaj broj napisao je priču o još jednim Pravednicima među narodim iz Ludbrega čija imena nikada ne smijem zaboraviti.

Zimske večeri najbolje je provoditi uz dobru knjigu a predstavljamo vam nekoliko stvarno izuzetnih autora: Etgara Kereta i njegovu novu zbirku kratkih priča “Auto-korekcija”, predivan autobiografski roman “Razglednica” francuske autorice Anne Bret. Uz temu broja odlično se uklopilo djelo “Posljednji pripovjedači” o marokanskim usmeni prenositeljima baštine. Važno je da upoznamo i naše “susjede” pa pročitajte roman o palestinskim ženama “Žena nije muškarac”, autorice Etaf Rum.

Laila Šprajc napisala je odličan tekst nazvan “Bi li Mojsije razumio Kishona” u kojem djelomično otkriva probleme s kojima se suočavaju prevoditelji, posebice s hebrejskog jezika.

Najtužnije su uvijek posljednje stranice Ha-Kola, posvećene onima koji su nas napustili. Ovoga puta opraštamo se od Snješke Knežević, koja je toliko puta pisala za Ha-Kol, koja je voljela čitati ovaj časopis. Hvala Snješka, hvala na svemu.

Do nekog sljedećeg puta
Nataša Barac

KOMEMORACIJA 7. LISTOPADA: HAMASOVI SEKSUALNI ZLOČINI TEMA FILMA “KRIKOVI PRIJE TIŠINE”

PIŠE: MAŠA TAUŠAN

Zbog čega su Hamasovi seksualni zločini počinjeni tijekom napada na Izrael 7. listopada 2023. naišli na ravnodušnost velikog dijela svijeta? Zbog čega nisu snažnije reagirale organizacije za ljudska prava pa čak ni Ujedinjeni narodi? I u konačnici, zbog čega su žrtve silovanja morale stati pred kamere i iznositi bolna svjedočanstva da bi utišale glasove koji govore da se zlodjela zapravo nisu dogodila?

Na drugu obljetnicu Hamasovog masakra, u organizaciji Veleposlanstva Države Izrael i Židovske općine Zagreb, u ŽOZ-u je prikazan dokumentarni film koji govori upravo o temi seksualnog zlostavljanja tijekom napada 7. listopada za koji su, među ostalima, progovorile mlade žene koje su preživjele masakr i one koje su se uspjele živu vratiti iz Hamasovog zatočeništva u Gazi. Ne želeći da ti stravični zločini padnu u zaborav, pristale su stati pred kamere za 60-ominutni dokumentarac “Krikovi prije tišine” (Screams Before Silence) i

pokušati u riječi pretočiti užas kroz koji su prošle. Za film u kojemu intervju vodi Sheryl Sandberg, bivša operativna direktorica Meta-e i osnivačica LeanIn.org, nevladine organizacije posvećene osnaživanju žena i djevojčica, govorili su preživjeli, svjedoci, oslobođeni taoci, pripadnici hitnih službi, te medicinski i forenzički stručnjaci. Sheryl Sandberg kaže da je snimanje tog dokumentarca bio najvažniji posao u njezinom životu i da želi skrenuti pozornost svijeta na nečovječnost koja se dogodila.

Silovane, masakrirane, sakaćene i na kraju ubijene, žrtve s Nova Music Festivala i iz napadnutih kibuca više ne mogu govoriti. No njihovi glasovi ne smiju umrijeti, kazale su preživjele mlade žene. Više osoba u intervjuima ističe da Hamasova silovanja nisu bila slučajna već sustavna i stoga vršena s predumišljajem, da su bila oružje rata vršena radi ponižavanja i da su se nastavila i u zatočeništvu u Gazi.

Na komemoraciji 16. listopada, na datum koji je Izrael 2025. godine proglasio danom sjećanja, uoči prikazivanja filma govorili su izraelski veleposlanik u RH Gary Koren i predsjednik ŽOZ-a i predsjednik Koordinacije židovskih općina u RH Ognjen Kraus.

KOMEMORACIJA U ŽOZ-U

“Film se bavi posebnim problemom među svim užasima na taj strašan dan, a to je seksualno nasilje”, kazao je veleposlanik Koren. Spomenuo je pritom akademsku inicijativu pod nazivom Projekt Dinah za koju je rekao da je od posebne vrijednosti jer je pitanje seksualnog nasilja terorista naišlo na zid ravnodušnosti među ženskim organizacijama diljem svijeta,

uključivo UN. “Ovo sramotno ponašanje UN-a zaslužuje da se na njega iznova i iznova ukazuje, sve dok se prema žrtvama ne počne ponašati s poštovanjem koje im se duguje nakon strašne patnje kroz koju su prošle”, istaknuo je. Projekt Dinah ukazuje na to da je Hamas koristio seksualno nasilje kao oružje rata, imao slične obrasce na više lokacija što ukazuje na predumišljaj te da se seksualno nasilje nastavilo u zatočeništvu nad taocima.

Komemorirajući najstrašniji dan u povijesti židovskog naroda nakon Holokausta, i podsjećajući da je tada u brutalnom aktu nasilja Hamasa život izgubilo više od 1.200 civila, dok je više od 250 odvedeno kao taoci u pojas Gaze, Koren je kazao da su užasi koji su se dogodili tog dana previše strašni da bi se opisali. No zločinci Hamasa i Palestinskog džihada temeljito su ih dokumentirali. “Radi se o šokantnim fotografijama i video zapisima koje su snimili sami teroristi tijekom napada i koje su postavili na internet”, rekao je izraelski veleposlanik. Fotografije i video zapise, kao dio povijesnih dokaza, mogu se vidjeti na internetskoj stranici izraelske vlade, rekao je Koren, upozorivši pritom da je te snimke jako teško gledati.

Veleposlanik je zahvalio hrvatskoj vladi i prijateljima Izraela na podršci u nastojanju da se taoci vrate, ne zaboravljajući ni ulogu američkog predsjednika Donalda Trumpa u postizanju mira u Pojasu Gaze, ali je i uputio kritiku tisućama na Zapadu, pa i u Hrvatskoj.

“Teško je vjerovati da još uvijek među Palestincima ima onih koji opravdavaju 7. listopada, nastavljaju podržavati Hamas pa čak i vjeruju da je to način uništenja židovske države. No ono što je uznemirujuće je da postoje tisuće njihovih pristaša na Zapadu, uključujući i u Hrvatskoj, a to su uglavnom pripadnici radikalne ljevice ili tzv. korisni idioti”, kazao je Koren, isti-

MJESTO MASAKRA NA GLAZBENOM FESTIVALU NOVA U IZRAELU

 uci kako se nada da im će snimke koje su teroristi stavili na internet otvoriti oči i “pomoći da shvate za koga točno navijaju.”

Budući da je komemoracija održana nekoliko dana nakon postizanja mira u Pojasu Gaze i vraćanja 20 živih talaca, Koren je naglasio kako su svi u Izraelu sretni zbog povratka. Među taocima koji su se živi vratili je i Bar Kuperstein.

“Kao i sva izraelska veleposlanstva diljem svijeta i mi u Zagrebu sudjelovali smo u ugošćivanju rodbine talaca pa su tako Barova majka i teta prošle godine posjetile Zagreb i sastale se s hrvatskim dužnosnicima u kampanji pozivanja na oslobađanje talaca”, kazao je Koren. Izrael se “suočava s mnogim drugim izazovima u provedbi plana američkog predsjednika, a najhitnije je razoružanje Hamasa. S velikom se sigurnošću može reći da će samo ako se ova faza ostvari biti moguće potaknuti nadu u budućnost i za Izraelce i za Palestince”, zaključio je Koren.

Ognjen Kraus se upitao hoće li mir uistinu zaživjeti, posebice u svjetlu činje-

nice da je iz izraelskih zatvora pušteno gotovo 2.000 Palestinaca čime je Izrael “platio visoku cijenu” za svoje taoce.

“Pitam se hoće li mir biti postignut. S druge strane, za 20 ljudi koji su vraćeni i gotovo 30 tijela koja još nisu sva vraćena, Izrael je pustio gotovo 2.000 ljudi među kojima najveće kriminalce, teroriste, organizatore terora koji se događao, pa se pitam koja je cijena. Pustili smo ljude koji će opet organizirati ono što se do danas događalo”, rekao je Kraus. Isti uci kako se zalaže za postojanje dviju država, ali ne dok Hamas i terorističke skupine vladaju Palestincima i palestinskim prostorom i misle da mogu pregovarati u ime Palestinaca, Kraus je izrazio nadu da će mir ipak zaživjeti.

“Nadam se i želim vjerovati da ćemo ipak dočekati mir, da će tamo postojati dvije države i da će izraelski narod konačno živjeti u miru i bez svakodnevnog straha”, zaključio je predsjednik  OZ-a.

87. GODIŠNJICA KRISTALNE NOĆI OBILJEŽENA U ŽIDOVSKOJ OPĆINI ZAGREB

PIŠE: T. U.

PREDSEDNIK  OZ-A OGNJEN KRAUS

Židovska općina Zagreb obilježila je 9. studenoga 2025. godine 87. godišnjicu “Kristalne noći” (Kristallnacht) a uz prigodno obraćanje predsjednika  OZ-a i Koordinacije židovskih općina u RH dr. Ognjena Krausa prikazan je i dokumentarni film “Kristallnacht” redatelja Dovida Loewa.

Tijekom nasilja koje je uslijedilo tijekom Kristalne noći, u noć i s 9. na 10. studenog 1938. spaljeno je i uništeno 267 sinagoga, a na tisuće židovskih tvrtki bilo je opljačkano i devastirano. Židovska groblja, škole, domovi i bolnice takoder su oskrnavljeni. Napadani su i sami  idovi, što je rezultiralo ubojstvom više od 90 osoba, dok je više od 30.000 njemačkih  idova uhićeno i deportirano u nacističke koncentracijske logore, ponajprije Dachau, Buchenwald i Sachsenhausen.

Prije 87 godina dogodio se jedan od najvećih pogroma i kulturocida u povijesti Europe, kazao je Kraus i podsjetio da

je Kristalna noć bila “rezultat državnog antisemitizma, koji započinje 1933. dolaskom Hitlera i nacionalsocijalista na vlast, a koji se na početku manifestirao diskriminacijom i završio genocidom — Holokaustom nad europskim  idovima unutar granica Trećeg Reicha i diljem okupirane Europe”.

Predsjednik  OZ-a upozorio je i na sve veći rast antisemitizma u Europi i svijetu, te posebice na eskalaciju antisemitizma nakon terorističkog napada Hamasa na Izrael 7. listopada 2023. koji je svojom brutalnošću “mnoge  idove podsjetio na Holokaust i na Kristalnu noć”.

“Među  idove se uvukla nelagoda, strah, osjećaj nesigurnosti. Židovi ponovno prestaju nositi svoja karakteristična obilježja. Židovi diljem svijeta iako naviknuti na antisemitizam ovog puta su u strahu”, nastavio je dodajući da se i u Hrvatskoj antisemitizam manifestira na tipičnim stereotipima iako “Židova gotovo više i nema u ovoj sredini”.

Podsjetio je da je nekada jaka i bogata židovska zajednica u Hrvatskoj praktički nestala u Holokaustu a danas se sve više brišu i tragovi židovske zajednice. Ognjen Kraus je u svom govoru dao i pregled antisemitskih napada i revitalizacije ustaštva od početka stvaranja Republike Hrvatske do danas.

“Vrhunac svega je prije tjedan dana održan znanstveni skup u Saboru, u organizaciji saborskih zastupnika stranke Domino i znanstvenika nivoa Igor Vukić i sličnih, koji već godinama negiraju žrtve

logora Jasenovac i zločine NDH. Lavina ide dalje, nismo stali na Saboru. Rulja, skrivajući se iza branitelja, zakon uzima u svoje ruke, ulica počinje vladati mojom domovinom Hrvatskom. Navija ke skupine one iste kojim se godinama tolerirate, sad postaju mjerodavne da odlučuju i o kulturnim događajima u Splitu i Zagrebu. Gdje i o čemu sutra?”, upitao je Kraus te istaknuo da ni u jednoj zemlji zapadne Europe nije moguće relativizirati ili negirati postojanje koncentracijskih logora smrti, ni izjednačavati žrtve nacizma i antifašizma. Kazao je kako ne smijemo zaboraviti da je NDH donijela svoje rasne zakone i imala svoje koncentracijske logore i to je bila država koja je fašistima predala svoj teritorij, vraćen zahvaljujući antifašističkoj borbi.

Svoje je obraćanje Kraus završio riječima: “Tu smo da se poklonimo svim žrtvama rasnih zakona i da ne dozvolimo izjednačavanje žrtva i krvnika, ustaštva i antifašizma i na kraju da upozorimo na lavinu koja se valja, jer je posljednji čas da se učini nešto prije nego što zavlada zakon ulice”.

SREĆKOVA PRIČA

PIŠE: MILIVOJ DRETAR

Zadnjeg dana rujna, u ludbreškom dvorcu Batthyany-Strattmann održana je svečanost dodjele priznanja Pravednik među narodima koje je posthumno dobio bračni par Franjo i Anđela Vugrinec. Priznanje, medalja i pisana povelja, pristiglo je iz Jad Vašema, a preuzela ga je njihova unuka Božica Makar. Nazočnima su se obratili veleposlanik Države Izrael Gary Koren, gradonačelnik Ludbrega Dubravko Bilić, predsjednik Koordinacije židovskih općina Hrvatske Ognjen Kraus, i predsjednik Skupštine Varaždinske županije Krešimir Lukačić. Nije ovo bila prva svečanost u Ludbregu, u zadnjih desetak godina, izraelsko veleposlanstvo je prosljedilo priznanja za čak 13 Pravednika među narodima čime je Ludbreg na prvom mjestu u Hrvatskoj.

Ludbreški kraj je bio privlačan brojnim židovskim obiteljima koje su iz Gradišća i mađarskih županija od kraja 18. stoljeća naseljavali ondašnja naselja. Najviše ih je doselilo u Ludbreg gdje je 1881. godine osnovana *Izraelitička bogoštovna općina Ludbreg*. Židovi su živjeli u svakom većem naselju ludbreškog kotara, a nekoliko obitelji živjelo je u općini Mali Bukovec. To su bili Kreutzeri, Mosesi, Weissovi, Rosneri, Sternbergeri, Schidlofi, većinom su se bavili trgovinom te su u selima držali prodavaonice mješovitom robom. Život je bio težak, trebalo je mnogo raditi da se osigura pristojan

IZRAELSKI VELEPOSLANIK GARY KOREN I BOŽICA MAKAR NA CEREMONIJI U LUDBREGU

život, mlade uputi na školovanje, održi gospodarstvo. S druge strane, Židovi su udomaćili, poneki su bračnu sreću našli u mješovitim brakovima. Seosku idilu prekinuo je Drugi svjetski rat. Dana 10. travnja 1941. proglašena je kvislinška Nezavisna Država Hrvatska na čelu s ustašama koji su bili poslušnici Hitlera i Mussolinija. Već krajem travnja 1941. proglašene su rasne odredbe, Židovi su morali preuzeti i nositi posebne znakove, oduzete su im trgovine i kuće, zabranje-

no druženje s nežidovima. Bilo je i onih koji nisu zaboravili dojučerašnje susjede i prijatelje.

U Malom Bukovcu, na kućnom broju 85, živjela je obitelj Sternberger: Koloman, njegova supruga Olga (rođena Glücks) te kći Vlasta (r. 1934.). U strahu pred progona cijela se obitelj pokrstila u župnoj crkvi u Velikom Bukovcu 26. kolovoza 1941. godine. Živjelo se u strahu jer su već u srpnju iz Ludbrega odveli grupu Židova u nepoznato, a među njima bila su i djeca.

Njihova kuća s trgovinom nalazila se u središtu sela i svi su znali za nju. Kolomanna sestra Julie, udana Ljubičić, bila je trudna i jako zabrinuta što će se dogoditi s njom i malim djetetom. U razgovoru s Anđelom Vugrinec iz Županca, čiji je muž Franjo prije radio kod Sternbergera, spomenula je da bi dijete najradije ostavila kod nje. Franjo i Anđela živjeli su s tri kćeri i Julie je znala da bi dijete bilo sigurno u njihovim rukama “Ako mi se nešto dogodi, hoćeš li uzeti moje dijete?” jednom je upitala Anđelu koja je na to klimnula glavom. Nažalost, sumnje su se obistinile i Holokaust je sustigao Židove u selima koji su dotad živjeli u strahu od progona. Julie je završila u logoru Stara Gradiška, no uspjela je roditi zdravog dječaka Srećka. U logoru je završila cijela obitelj, nitko se od njih nikad nije vratio. Prošlo je nekoliko mjeseci, jednog se dana kod kuće Vugrinčevih u Župancu stvorio nepoznati automobil.

— *Gdje je kuća Franje Vugrinca? pitao je neki čovjek.*

— *Ja sam Franjo Vugrinec. Zašto Vi tražite moju kuću?*

— *Ja imam dijete za vas, rekao je nepoznati.*

— *Kakvo dijete? Čije? zbunjeno je upitao Franjo.*

— *Da, dijete! Pitajte svoju ženu Anđelu želi li dijete. Od Julie Ljubičić!*

Franjo je nakratko porazgovarao s Anđelom te su odlučili uzeti malo dijete. Anđela se odmah počela brinuti za pothlađeno i izgladnjelo dijete svoje prijateljice koja je ostala u logoru. Vugrinčevi su prihvatili dijete kao svoje i brinuli se o njemu. Čak su ga i pokrstili te je maleni postao Srećko Stjepan Ljubičić. No, selo je bilo malo i vijesti su se brzo širile među seljanima. Netko je rekao da se kod Vugrinčevih nalazi malo dijete, sigurno židovsko jer je Franjo nekoć radio kod njih. “Dosta

su moji roditelji pretrpjeli s njim, nisu ga skrivali, ali nisu ga ni pokazivali. A on je bio još slab, prehladen, dosta maleni. To je bilo toliko problema dok je još bio mali. Cijelo selo je znalo za malog Srećka, nije ga se moglo u kuću zatvoriti. Bilo je tu i tamo onih koji su se grozili, ustaše su trebali doći po mog oca, no on je prije po noći pobjegao”, sjetila se pokojna Štefica Varvir. Jednom su ga uhvatili na prepad i ispitivali: Imaš li ti malog Židova? Franjo nije priznao jer je Srećko bio sakriven. Jednom, mnogo godina kasnije, Srećko ga je upitao je li to istina. Franjo mu je priznao da se tako dogodilo.

Rat je završio u svibnju 1945. propašću Hitlera i njegovih saveznika. Rasne odredbe su prestale biti na snazi. Ljudi su se vraćali svojim kućama. No, ostala je gorka istina — nitko se od Sternbergerovih nije vratio iz logora. Židovska zajednica u Ludbrega je uništena, lokalna sinagoga je opljačkana i devastirana.

Više od stotinu Židova koji su potjecali iz ludbreškog kraja, ubijeni su tijekom Holokausta. U prazne židovske kuće uselili su drugi ljudi. Mala trgovina obitelji Sterbergerovih u Malom Bukovcu je srušena, a na njenom je mjestu sagrađen mjesni dom. Ispred doma je podignut spomenik žrtvama fašizma, no nigdje se ne spominju stradali Židovi. Gospodarske zgrade, šume, oranice, pokretnine koje su pripadali obitelji, preuzeli su drugi ljudi. Mali Srećko krenuo je u školu. Vugrinec je doživljavao kao svoju obitelj jer za drugu nije ni znao. Franjo mu je bio tata, a Anđela majčica. Njihovu kći Šteficu smatrao je sestrom. Igrao se sa susjednom djecom. Uvjeren da je sin Vugrinčevih, jednom mu je jedan dječak dobio — *Ti si Židov!* Odjednom su mu svi vikali: *Židov, Židov!* Uplakan je došao kući i pitao Franju i Anđelu što to znači. Posjeli su mališana za stol i sve mu ispričali. Srećko je plakao danima. Želio

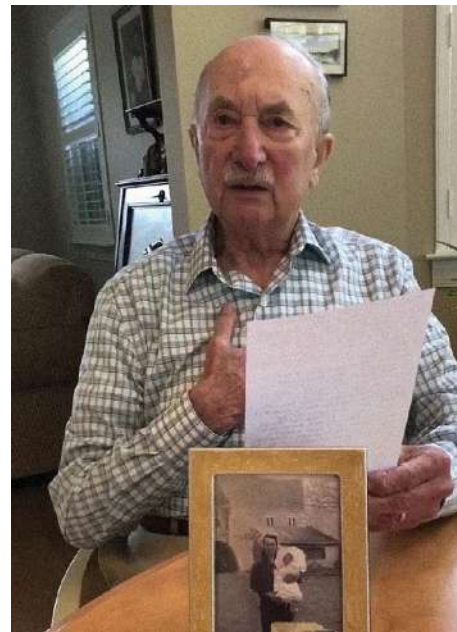
je svoju mamu koja je stradala u logoru, želio je čuti sve o njima. Tako je jednog dana saznao da u Americi živi njegov ujak. Javio mu se i ujak ga je pozvao k sebi. Kad je postao punoljetan, Srećko je 1960. otišao ujaku Johnu u SAD. Ime je promijenio u Steven te je vratio obiteljsko prezime – Sternberger. Završio je školu i zasnovao obitelj. Danas živi na Long Islandu u državi New York sa svojom suprugom Annette. Imaju troje odrasle djece: Michaela, Erika i kći Julie. Ona je dobila ime po Srećkovoj ubijenoj majci. Dok je bio mlađi, svakih nekoliko godina posjetio bi Županec i svoju hrvatsku obitelj. Franjo i Anđela nisu bili njegovi biološki roditelji, ali Srećko ih je poštivao kao svoje i kao osobe koje su ga spasile od sigurne smrti. Dali su mu šansu za život, dali mu obitelj i obrazovanje, dali mu priliku da zasnuje svoju obitelj. Da nije bilo njih, Srećko nikad ne bi preživio rat. Boli ga što nikad nije točno saznao što se zbilo s njegovima. Nikad nije upoznao majku od koje ima samo jednu izgužvanu fotografiju: Julie drži u rukama svoje malo dijete u pelenama. Mjesto je nepoznato. Srećka boli i što nikad ništa nije dobio od svojih, drugi su razgrabili imovinu njegove obitelji. Kada je pokušao vratiti barem ono što je bilo moguće, sud nije priznao da ima pravo na to. Pa ipak,

unatoč poznim godinama i bolestima koje je uspješno prebolio, Srećko je vedra duha i zainteresiran za sve što se zbiva u njegovom ludbreškom kraju.

Godine 2020. Srećko je odlučio poslati pismo u Jad Vašem u Jeruzalemu u kojem je opisao svoju sudbinu te zamoliti priznanje za svoje spasitelje. “Nikad u svom životu neću smoći dovoljno hvale za sve što su napravili za mene. Ja, Srećko Steven Sternberger tražim i želim da se Franjo i Anđela Vugrinec proglase Pravednicima među narodima!”, napisao je. Kako je u poznim godinama i bolestan, Srećko se nazočnima obratio kratkim videom uz zahvalu svima koji su pomogli da su Vugrinci proglašeni Pravednicima među narodima.

Sviječú Pravednika zapalio je rabin Luciano Moše Prelević, a skupu se obratio i povjesničar Milivoj Dretar koji je u suradnji s Miriam Steiner Aviezer iz Izraela istražio Srećkov slučaj te su zajedno pripremili informacije za Komisiju za priznanja. Posebno dirljivo bilo je kada se skupu obratila Božica Makar, unuka Vugrinčevih: “Ponosni smo na njihovu nesebičnost, dobrotu i ljubav koju su pružali nama, ali su istu ljubav bili spremni ponuditi i malom dječaku čiji je život bio u opasnosti. Moji baka i djed, Anđela i Franjo Vugrinec, pokazali su hrabrost i

čovječnost kada je to bilo najteže i najopasnije. Njihova djela podsjećaju nas da je i u najmračnijim vremenima moguće izabrati dobrotu i spasiti život. Ovo priznanje nije samo sjećanje na njih, već i obveza svima nama da nastavimo širiti vrijednosti ljudskosti i solidarnosti”. Ponosni Srećko već je istog popodneva nazvao i zahvalio još jednom svima na sudjelovanju u svečanosti.

SREĆKO STEVEN STERNBERGER

DOBROVOLJNI PRILOZI ZA POTREBE ŽIDOVSKJE OPĆINE ZAGREB ZA SOCIJALNE POTREBE ŽOZ-A

1. OBITELJ SINGER

(U SPOMEN NA IVICU SINGERA) — 50,00 EUR-A

NIVES BEISSMANN I MJESEC ŽIDOVSKJE KULTURE U OSIJEKU

PIŠE: NATAŠA BARAC

Europski dan židovske kulture (EDJC) održava se već 25 godina i u njemu sudjeluju brojne židovske općine diljem Europe približavajući židovstvo široj javnosti. Među svim tim općinama već dugo se izdvaja Židovska općina Osijek koja je dan obilježavanja židovske kulture pretvorila u mjesec židovske kulture u svome gradu i već pet godina idejama i nevjerojatno bogatim programom oduševljava one koji u programu sudjeluju i one koji se nadaju da će sljedeće godine konačno uspjeti doći u Osijek (to se odnosi na mene). Kada ugledni izraelski list “Jerusalem Post” odluči pisati o “sjajnom primjeru uspjeha Mjeseca židovske kulture u malom hrvatskom gradu Osijeku” onda je sigurno da se mala Židovska općina Osijek izdvaja od ostalih (često puno većih i bogatijih općina) koji sudjeluju u EDJC-u.

A iza svega toga stoji jedna “čarobnica” koja nema čarobni štapić već samo puno, puno entuzijazma, ideja, volje, energije. Njezino ime je Nives Beissmann. Naravno, Nives u realizaciji programa pomažu predsjednik, tajnik i članovi Židovske općine Osijek kao i volonteri, za koje bi Nives voljela da ih je više.

I ove je godine Mjesec židovske kulture u Osijeku bio i više nego ispunjen raznim događanjima: organizirani su jedan veliki i nekoliko manjih koncerata, tri izložbe, dvije vođene ture Osijekom,

MJESEC ŽIDOVSKJE KULTURE U OSIJEKU

dva sportska turnira, jedna kazališna predstava, prikazana su četiri filma i dva projekta, predstavljene su četiri knjige, održano je osam predavanja, kao i jedna panel diskusija i nekoliko radionica. Osim toga organizirane su aktivnosti u osnovnim i srednjim školama. U Mjesecu židovske kulture 2025. u Osijeku sudjelovalo je više od 1.300 sudionika (odraslih i djece), sudjelovale su osnovne i srednje škole, kao i glazbena škola, tri muzeja, jedna knjižnica, jedno veleučilište, tri različite religije, nekoliko židovskih općina i mnoštvo drugih institucija i udruga. I stvarno već je odavno bilo vrijeme da čitatelji Ha-Kola upoznaju Nives Beissmann.

Nives, možete li za čitatelje Ha-Kola ispričati kako je počela ova priča s Danom pa

Mjesecom židovske kulture i baštine u Osijeku i kada i kako ste odlučili da dan proširite na čitav mjesec događanja?

Priča je započela još prije 25 godina kada je Darko Fischer, tadašnji predsjednik Židovske općine Osijek, prepoznao inicijativu nazvanu Europski dan židovske kulture (EDJC) i uključio našu općinu u obilježavanje tog dana. Osijek je tada prvi u Hrvatskoj počeo s obilježavanjem EDJC-a, s nakon toga su se priključile i druge židovske općine. Nakon nekoliko godina Darko je organizaciju toga dana prepustio meni, moram priznati na moj sveopći užas. Mislila sam da ja to neću znati organizirati ni voditi, no ipak sam uspijevala. A onda mi je 2021. godine, prilikom suradnje s HNK-om Osijek na predstavi “Dječak koji je

govorio Bogu”, tadašnja intendantica Dražena Vrselja ubacila “bubu u uho” izjavivši da bismo trebali proširiti EDJC i napraviti Mjesec židovske kulture. U prvi mah sam se nasmijala misleći kako je to neostvarivo, jer sam se pitala kako ćemo skupiti dovoljno događanja da bi ispunili cijeli mjesec. Onda smo predsjednik Damir Lajoš i ja odlučili probati — da vidimo možemo li možda napraviti da program traje kroz cijeli rujan, ali da bude samo vikendom (jer nismo mislili da ćemo imati programa za više od toga). Međutim, kada smo počeli gledati što bismo sve mogli imati tijekom rujna, lavina se pokrenula i mi smo ispunili cijeli rujan u roku od nekoliko dana. Tako je sve počelo. Ovog rujna odradili smo peti Mjesec židovske kulture i tijekom svih ovih godina nismo imali problema s pronalaskom ideja za popunjavanje programa.

Koliko dugo traju pripreme za sva ta događanja i koliko ljudi svake godine u tome sudjeluje?

Pripreme traju cijelu godinu pomalo, s tim da se tijekom travnja, svibnja i lipnja dogovori najveći dio aktivnosti. Onda tijekom ljeta obavljam tehničke stvari, tako da sve bude spremno za početak rujna jer uvijek krećemo prve nedjelje u rujnu. Pripremu programa obavljam sama, naravno u dogovoru s predsjednikom i Upravnim odborom, i uz pomoć tajnika naše Općine. Tijekom rujna pomažu volonteri iz Općine, za koje bih voljela da ih je više. Međutim, ono što je najvažnije je da su svi događaji posjećeni, jer da nemamo posjetitelja, sve to što radimo ne bi imalo smisla.

Prema Vašem mišljenju, koji su najvažniji i najznačajniji segmenti Vašeg programa? Je li to edukacija — dijelovi u kojima sudjeluju škole ili nešto drugo?

Mislim da je svaki segment važan na svoj način. Edukacija je definitivno jako važna

i te suradnje sa školama me posebno ve-sele, no važna je i edukacija cjelokupnog građanstva, kao i kulturni dio koji dajemo kao poklon našim sugrađanima. Teško je reći što je najvažnije, bitno je da ima svega: koncerata i generalno glazbenih događanja, dramskih izvedbi, izložbi, predavanja, promocija knjiga, filmova sa židovskom tematikom, vođenih tura gradom po židovskim lokacijama, likovnih, glazbenih i plesnih radionica, sporta, živih knjižnica, književnih večeri, predstavljanja raznih projekata... U realizaciji programa sudjeluju profesori na fakultetima i školama, pripadnici drugih religijskih zajednica, naši članovi, glazbenici, glumci, likovni umjetnici, kustosi i mnogi drugi. To sve čini sadržaje raznovrsnima i zanimljivima.

Otkuda crpите sve te nevjerojatne ideje za raznolika događanja koja svake godine organizirate?

Uvijek govorim da se neke stvari jednostavno dogode jer do mnogih aktivnosti dođemo na potpuno slučajne načine — tijekom rada na nekim projektima ili prilikom nekih židovskih (i ne samo židovskih)

seminara javi se ideja što bismo mogli uvrstiti u program, ili vidim da je netko negdje radio nešto što bi bilo zgodno ubaciti, ili netko čuje za Mjesec židovske kulture pa se javi i ponudi nam nešto, a neke stvari idu tradicionalno svake godine, tako da se program popuni na razne načine. Ideja definitivno ne nedostaje.

Je li se ikada dogodilo da je netko odbio sudjelovati u programu?

Do ove godine nije, no ove godine smo imali pojedinačnih slučajeva koji su bili povezani s ratom u Izraelu i Gazi. Antisemitizam je ipak promolio svoju glavu. Ne jako, ali malo se osjetio. Bez obzira što nam posjetioци nisu bojkotirali programe i ne dolazili na njih, ipak smo mrvicu antisemitizma osjetili. Ono što je najzanimljivije je da se ljudi nama javljaju, jer žele biti dio programa, i to puno više i češće nego što mi nudimo ili molimo za suradnju.

Kada su se događanja koja organizirate proširila izvan Osijek?

Zapravo od prve godine, dakle od 2021. godine. Već smo te prve godine imali

MJESEC ŽIDOVSKJE KULTURE U OSIJEKU

suradnju s Jevrejskom opštinom Sombor i Gradom Belišće. Onda je krenulo s Vinkovcima i Vukovarom, ove godine s židovskim općinama iz Sarajeva i Beograda, imali smo suradnju i sa ŽO Zagreb prethodnih godina, tako da polako svake godine širimo područje djelovanja.

Koliko je sve to važno za sam grad Osijek i koliko ljudi izvan židovske zajednice posjeti događanja?

Mislim da je sve ovo što organiziramo izuzetno važno i za Osijek i za našu Općinu. Nama na programe dolaze uglavnom ljudi koji nisu članovi naše Općine i to nas posebno raduje. Trudimo se upoznati što više ljudi s bogatom židovskom tradicijom i nasljeđem, trudimo se povezati što više s drugim nacionalnim manjinama i vjerskim zajednicama, nastojimo što više škola uključiti u programe. Edukacija je uvijek bila bitna, ali u ova nezgodna vremena, još je i bitnija. Svi znamo da nepoznavanje dovodi do netolerancije i širenja predrasuda, a to treba suzbijati i boriti se protiv toga svim sredstvima. Nadamo se da ovo što radimo kroz Mjesec židovske kulture pomaže u toj borbi.

Kada gledate unazad — na što ste najponosniji?

Ponosna sam na više stvari, najviše na to što sam se povezala s gotovo svim kulturnim institucijama i organizacijama u Osijeku, kao i s predstavnicima drugih religija u gradu, s drugim židovskim zajednicama iz Hrvatske i iz regije, s mnoštvom osnovnih i srednjih škola u Osijeku, ali i u cijeloj Slavoniji i Baranji. Veseli me što nas mediji prate redovno, Glas Slavonije gotovo svaki dan, veseli me što imamo ljude koji dolaze na sva događanja i prate naše programe iz godine u godinu. Posebno sam ponosna što smo 2022. doveli u Osijek Jelisavetu Seku Sablić i time razveselili mnoge naše starije sugrađane. Jako sam ponosna i na

MJESEC ŽIDOVSKJE KULTURE U OSIJEKU

jedan događaj koji smo imali ove godine — radi se o predavanju Darka Fischera o Alfiju Kabilju na kojem je bilo 270 što posjetitelja, što sudionika. U programu su sudjelovali i učenici OŠ Mladost Osijek i Glazbena škola Franje Kuhača Osijek izvodeći Alfijeve kompozicije. Bilo je zaista posebno.

Možete li nam reći što spremate za iduću godinu?

Za Mjesec židovske kulture 2026. već sada imamo neke dogovore, npr. suradnju s Ljubljanom, s njihovim Mini teatrom i Jevrejskim kulturnim centrom, imamo u planu opet prikazati novu predstavu Stefana Sablića, s njegovom predstavom uvijek zatvaramo Mjesec pa vjerujem da će biti tako i sljedeće godine. Otvaramo uvijek koncertom, imamo već nešto u planu, ali dok ne dogovorimo ne želim izaći s tim javno. Svakako nastavljamo suradnju s Evandeoskim teološkim ve-

leučilištem i s muzejima našeg grada, sa školama i mnogim drugim organizacijama. Kako će izgledati program znat će se tijekom sljedećih par mjeseci, a do onda istražujem i osluškujem, skupljam ideje.

Nives Beissmann već je dugi niz godina i više nego aktivna u radu Židovske općine Osijek. Ljubav prema matematici pretvorila je u ljubav prema plesu (Osječani se sjećaju skladnog plesnog para Beissmann) pa Nives već godina ma vodi plesnu skupinu Haverim Shell Israel u Židovskoj općini Osijek koja je nastupala na brojnim događanjima u Hrvatskoj i inozemstvu predstavljajući židovsku kulturu kroz plesne pokrete. Uz Nedjeljnu školu, pronašla je vremena i za uređivanje časopisa “Menora”. Bravo Nives i toda raba!

HRVOJE VOLNER: “OBITELJSKI LISTOVI OSJEČKIH ŽIDOVA” — VAŽNA KNJIGA ZA (NOVODOBNU) POVIJEST OSJEČKE ŽIDOVSKJE ZAJEDNICE

PIŠE: JAROSLAV PECNIK

Profesor povijesti na osječkom Filozofskom fakultetu, dr. Hrvoje Volner još se 2005. počeo intenzivno baviti istraživanjima novodobne ekonomske i uopće društvene povijesti Slavonije, prvenstveno počecima njezine modernizacije s kraja 19. stoljeća, pa sve do tzv. socijalističke modernizacije zadnje četvrtine 20. stoljeća. Baveći se posebice pitanjima i temama razvoja Belišća (na čemu je magistrirao) i povijesti Našica od 1945. pa do 1956. godine (doktorat), logično je da se zainteresirao i za povijest tamošnjih židovskih zajednica koje su ostavile snažan civilizacijski, posebice “modernizacijski” pečat gospodarskoj, ali jednako tako kulturološkoj i uopće svakoj drugoj društvenoj aktivnosti na širem području Slavonije; zapravo u mnogome ova mala,

ali iznimno energična, iznadprosječno obrazovana i vitalna zajednica, svojim je poduzetničkim duhom i okrenutosti novim idejama i inovacijama snažno širila poslovne horizonte slavonskog podneblja približavajući ga i povezujući s tada prevladavajućim svjetskim, primarno ekonomskim trendovima. Rezultat tog interesa je hvalevrijedna knjiga “Obiteljski listovi osječkih Židova” (Židovska općina Osijek, 2025.), koju je autor predstavio tijekom Mjeseca židovske kulture u Osijeku, manifestacije koja iz godine u godine postaje sve atraktivnija i plijeni sjajnom organizacijom, ali još i više kvalitetom, široko koncipiranog programa.

Želim naglasiti da je dr. Volner napisao izvrsnu i nadasve zanimljivu knjigu iza čijeg se samo naizgled “birokratskog” naslova kriju strašna tragedija i masovna stradanja osječkih Židova tijekom Drugog svjetskog rata, odnosno nakon uspostave NDH i dolaska ustaša na vlast uz pomoć nacista. Naravno, užasi antisemitske histerije i pogroma, masovne deportacije Židova u logore smrti i na koncu brutalno, kolektivno istrebljenje europske židovske populacije, nisu zaobišli ni osječku zajednicu i sve to autor, suvereno vladajući činjenicama pozorno “bilježi”, ali ono po čemu treba izdvojiti njegov rad je zbirka obiteljskih listova osječkih Židova (više od 750 obrazaca), koje su od ljeta pa sve do kraja 1945. godine, za potrebe osječke Židovske općine sastavljali njezini (malobrojni) članovi koji su nekakvim čudom preživjeli Holokaust. Od približno 2.600 osječkih Židova, rat je preživjelo njih tek 450. U tim je listovima popisana sudbina više od 2.000 članova predratne zajednice, a kada se govori o stradalnicima tj. poginulim i nestalim, u velikoj većini slučajeva navodi se da su prolazili gotovo identičnu kalvariju: u ljeto 1942. bili su zatočeni u tenjskom logoru odakle su deportirani u Auschwitz ili u druge nacističke logore u

PREDSTAVLJANJE KNJIGE NA MJESECU ŽIDOVSKJE KULTURE U OSIJEKU

Poljskoj i nikada se više nisu vratili svojim kućama. Ti listovi imaju iznimno veliku važnost i vrijednost za židovsku, ali i širu društvenu zajednicu, jer dokumentiraju žrtvoslovnu povijest osječkih Židova tijekom Holokausta, a preživjeli ujedno iznose i svoja vlastita viđenja katastrofe koja je zadesila zajednicu u kojoj je bilo uništeno sve što su u gradu u prošlosti predstavljali. Po povratku onih rijetkih preživjelih u Osijek (gdje baš i nisu dočekani dobrodošlicom), u sredinu u kojoj su prije rata (iz)gradili svoje domove, osnovali obitelji, mirno radili i živjeli, ali i u kojoj su tijekom rata, samo stoga što su Židovi, bili izloženi nepojmljivoj mržnji i šikaniranjima velikog dijela svojih sugrađana, dakle nakon svih užasa kroz koje su prošli logično je što su se (u)pitali: tko je za sve to odgovoran? I nakon što su pristupili obnovi rada devastirane židovske općine, pokušali su se zajedničkim naporom suočiti s istinom; ponudili su svoje odgovore na pitanje o krivnji i krivcima, a rezultat svega toga su dramatične i krajnje tegobne ispovijesti kao integralni dio kolektivne tragedije židovskog naroda u

nesumnjivo najmračnijem razdoblju naše civilizacije, obilježene najmonstruoznijim zločin(c)ima u modernoj povijesti čovječanstva. Ali spomenuti listovi imaju i daleko širu, recimo to tako, dodatnu vrijednost: ne samo da su bili prikupljeni podaci o članovima pojedinih obitelji, pa su njihovi najbliži srodnici, prijatelji i(li) poznanici na posredan način saznavali o kalvariji koju su prolazili, odnosno kako su i gdje skončali, već su se kroz iznošenje podataka o prijeratnom imovinskom stanju, uglavnom dobro materijalno stojećih židovskih obitelji, ilustrirali ogromni razmjere pljačke koju su počinile ustaše, folksdojčeri i ostali besprizorni strvinari i ratni profiteri i tako pokazali kako antisemitizam, rasizam i uopće svaka ideologija programirane mržnje uvijek ima i svoju razvidnu, razbojničku pozadinu, zasnovanu na beskrupuloznoj otimačini najnižih, primitivnih poriva. Autor dakako ne donosi konačan broj pobijenih u logorima (prvenstveno Jasenovcu i Auschwitzu), kao ni preminulih od iscrpljujućeg, prinudnog rada i(li) epidemija raznih bolesti, ali nam kroz

listove osječkih Židova priča o njihovoj sudbini tijekom rata, da bi nam na koncu, koliko su mu to podaci dozvoljavali predočio i statistiku preživjelih, koja uz sve razumljive manjkavosti pruža važnu orijentaciju za daljnja demografska istraživanja, koja su itekako bitna, posebice danas kada se u nas, ali i šire u Europi na sve moguće načine obnavljaju neofašistički demoni prošlosti, kada se želi revizionistički “filtrirati”, retuširati stvarna slika povijesti, relativizirati Holokaust, odnosno oblatiti antifašizam kao temelj otpora nacifašističkom i ustaškom zlu i borbe za slobodu. Važno je istaknuti za rekonstrukcija “etapa” pljački i Holokausta u Osijeku (u kojima su dobrim dijelom sudjelovali i pripadnici njemačke zajednice koja je činila najmanje četvrtinu tadašnjeg gradskog stanovništva) da se autor uz obilje materijala koristio i do sada neobjavljenim arhivskim podacima Državnog arhiva u Osijeku iz kojih saznajemo za lokacije gdje su internirani Židovi bili smješteni i kako do “konačnog rješenja lokalnog židovskog pitanja” definitivno dolazi koncem kolovoza 1942. godine, tijekom kojeg je više od 1.000 Židova bilo transportirano u Njemačku, potom Ljubo Miloš, zapovjednik Jasenovca traži “isporuku” 200 obrtnika za potrebe “svog” logora i na kraju 22. kolovoza dolazi do likvidacije preostalog židovskog življa iz Osijeka i okolice (izuzev stotinjak osoba u tzv. miješanim brakovima) u logore smrti i tako završava krvavo poglavlje o Holokaustu, nakon kojeg se lokalna židovska zajednica nikada više nije oporavila, jer i ono malo preživjelih, poslije rata većinom napušta Osijek i emigrira u Izrael.

U drugom dijelu knjige nalaze se isključivo obrasci obiteljskih listova koje vrijedi pomno pročitati, posebice bi to bilo važno za našu mladu populaciju, koja je danas u sve većem broju izložena jakim političkim manipulacijama i frustrira-

nim, nacionalističkim resentmentima i (o)lako nasjeda na stare i otrovne revizionističke priče umotane u novi (kvazi) domoljubni celofan. A dovoljno je tek “zaviriti” u neke od brojnih listova koji govore o progonu Židova u Osijeku pa da bez ikakvih dilema ili suvišnih priča sve bude jasno. I stoga bih prikaz ove nesumnjivo vrijedne knjige, koja daleko nadilazi “lokalni značaj” završio riječima samog autora: “Ekskomunikacija Židova u Osijeku provodi se na temelju odredbi gradskih vlasti...već 17. travnja 1941., a označavanje Židova trakom s Davidovom zvijezdom do 14. svibnja iste godine. Od lipnja se provodi prisilan rad...a do kraja rujna osječki su Židovi u ime besplatnog prisilnog rada izgradili niz objekata javne namjene. Kao mehanizam prisile ustaške vlasti koriste uhićenja, organiziraju protužidovske demonstracije, deportiraju i iseljavaju Židove iz njihovih kuća, nameću im kontribucije i sve to pod krinkom legalnog postupanja. Mnogi oblici nasilja i pljačke provode se mimo

zakonskih odredbi, jer je za pojedince bilo unosnije djelovanje mimo propisa. Do kraja studenog 1941. osječki su Židovi bili iseljeni iz svojih domova i smješteni po dvije ili više obitelji u jedan stambeni objekt na prilazu grada. Do kraja istog mjeseca uslijed najavljenog preseljenja velikog broja sarajevskih Židova s djecom u Slavoniju provode se pripremne radnje oko izgradnje logora kraj prigradskog naselja Tenja koje je trebalo služiti kao ispostava jasenovačkog logora”.

Iako sastavljači obiteljskih listova, iz razumljivih razloga nisu bili u stanju u potpunosti rekonstruirati stanje židovstva grada Osijeka prije 6. travnja 1941. godine (budući je cjelokupna arhiva osječke Židovske općine tijekom rata bila uništena), ostavili su nam u nasljeđe zastrašujuće podatke pomoću kojih možemo precizno i detaljno predočiti slike užasa ustaške strahovlade i tako kroz fragmente osječke židovske tragedije pojmiti i tragediju Holokausta u cjelini.

TJEDAN IZRAELA 2025.

PIŠE: DEAN FRIEDRICH

S GALA KONCERTA U MUZIČKOJ AKADEMIJI
(FOTO: DEAN FRIEDRICH)

Kulturna manifestacija Tjedan Izraela ove je godine obilježila 25. godišnjicu realizacije uz “samo” dva, originalna i kompleksna programa. U četvrtak, 13. studenoga 2025. u Galeriji Kranjčar otvorena je izložba mlade akademske umjetnice i članice Židovske općine Zagreb Noe Geras pod nazivom “Parada”. Kao što piše kustosica izložbe Hannah Nashman (Kanada) ““Parada” predstavlja novi ciklus radova Noe Geras koji objedinjuje slikarstvo, kiparstvo i video. Izložba nastavlja istraživanje ove umjetnice na temu ljudskog stanja — naše potrebe za pripadanjem, straha od izolacije i osjetljive granice na kojoj se uvjerenje pretvara u konformizam.” “Paradu” je samo na otvorenju razgledalo više od 300 posjetitelja, a kako je izložba bila otvorena do 22. studenoga 2025. godine, pretpostavljamo da će to biti jedna od najposjećenijih samostalnih izložaba u organizaciji Židovske općine Zagreb.

Tjedan Izraela zaključen je Gala koncertom u Koncertnoj dvorani Blagoje Bersa Muzičke akademije u Zagrebu, u ponedjeljak 17. studenoga 2025. godine. Prepunom gledalištu predstavili smo produkcijski najzahtjevniji glazbeni program, djela židovske glazbe, od ranog baroka do recentnog izraelskog popa uz nastup Hrvatske komorne filharmonije “pojačane” gitarom Roberta Krkača, bas gitarom Josipa Štilinovića, klavijatura-ma Jurice Leikauffa i bubnjem Renea Kutičića, solista Brune Philippa, klarinet, Renate Penezić, flauta/pikolo, Krunoslava Marića, violina, Mateja Žerovnika, violina, Vinka Rucnera, violončelo i Linde Mravunac Fabijanić, klavir i čembalo,

te solista pjevača; Ivane Kindl, Ervina Baučić, Klasje Modrušan i Vande Winter. Izvedena su djela djela Blocha, Mendelshona Bartholdya, Rossia, Dajana, Rajhela, Šareta, Weilla, Makara, Elbaza, Amedia, Kabilja, Dankera i Botnera te dvije tradicionalne kompozicije.

Interes i reakcije publike potvrđuju da je Tjedan Izraela najzanimljiviji i najposjećeniji javni kulturni program Židovske općine Zagreb.

Kulturna manifestacija Tjedan Izraela sufinancirana je iz sredstava Državnog proračuna putem Savjeta za nacionalne manjine.

Izložbu “Parada” potpomogli su Ministarstvo kulture i medija RH i Grad Zagreb — Gradski ured za kulturu i civilno društvo.

LIJEVO: HANNAH NASHMAN (KUSTOSICA)
I NOA GERAS (FOTO: JURAJ VUGLAČ)

MILAN STEINER I ZBIRKA JUDAIKE NA EUROPSKOM DANU ŽIDOVSKJE KULTURE I BAŠTINE U ZAGREBU

PIŠE: J. C.

Program Europskog dana židovske kulture i baštine, autorice Mire Wolf nastavljen je u Zagrebu i u studenome podsjećanjem na velikog slikara Milana Steinera te izložbom judaike.

Hommage slikaru Milanu Steineru održan je u zagrebačkoj Galeriji Kranjčar a nakon uvodnih riječi Elvire Kranjčar i predsjednika ŽOZ-a Ognjena Krausa, o Milanu Steineru govorili su povjesničari umjetnosti Zvonko Maković i Zdenko Tonković. Oni su se prisjetili vremena studiozne i reprezentativne retrospektivne izložbe Milana Steinera u Umjetničkom paviljonu, kojoj je autor bio Zdenko Tonković. O planovima vezanim uz Steinerovu ostavštinu govorila je Alma Trauber, direktorica Gradske galerije Striegl u Sisku, rodnome gradu Milana Steinera. U toj galeriji smještena je zbirka Milana Steinera, odnosno 147 djela koja su otkupljena a koja su prije bila u vlasništvu Zaklade Vaništa. U Galeriji Kranjčar bilo je izloženo nekoliko remek

HOMMAGE MILANU STEINERU U GALERIJI KRANJČAR

djela iz Steinerova opusa iz zbirke Židovske općine Zagreb.

U Galeriji Kranjčar krajem studenoga je otvorena izložbe “U znaku judaike”. Zagrebačkoj javnosti bio je predstavljen izbor najvrjednijih i najljepših djela zbirke judaike, posebice sveti predmeti vezani uz sinagogu i uz kućne pobožnosti. Svi izlošci potječu iz Hrvatske. U skladu s drevnom židovskom tradicijom, dio izloženih predmeta je bio darovan,

a neka imena donatora su i poznata. Uz te umjetnine, prikazani su i predmeti vezane uz običaje i tradiciju kojima raspolaže zbirka i koji dostojno predstavljaju duhovni život naših predaka.

Kulturna manifestacija Europski dan židovske kulture sufinancirana je sredstvima iz Državnog proračuna putem Savjeta za nacionalne manjine.

KONCERT GABRIELA PALATCHIJA U ŽIDOVSKOJ OPĆINI ZAGREB

PIŠE: DEAN FRIEDRICH

U srijedu 17. rujna 2025. u Židovskoj općini Zagreb, auditoriju od osamdesetak gledatelja predstavio se u okviru Kulturne manifestacije Aviv, pijanista Gabriel Palatchi. Gabriel je Izraelac, porijeklom iz Argentine, koji je stekao uvaženo mjesto na svjetskoj glazbenoj sceni vlastitim kompozicijama i virtuosnim izvedbama. Njegova je glazba jedinstvena mješavina latino ritmova, jazza, funka i world musica.

Od malih nogu Gabriel je pokazivao dar za klavir. Svoje formativne godine proveo je u Buenos Airesu njegujući vještine i studirajući klasični klavir, a mentorirali su ga neki od velikih maestra bluesa, tanga, jazza i latino jazz. Nakon što je 2007. diplomirao na Berklee International School u Argentini, studirao je kod latino jazz majstora “Chucho” Valdeza na Kubi.

Tijekom svoje karijere Gabriel je objavio nekoliko hvaljenih albuma koji pokazuju njegov izvanredan talent. Dobio je pohvale kritičara kao skladatelj i izvođač.

KONCERT GABRIELA PALATCHIJA U ŽOZ-U

Predstavljen u časopisima Rolling Stone, Latin Jazz Network, Ejazznews, All About Jazz, The Toronto Star, Salsa Son Timba Colombia, Newstime South Africa i Inside World Music a njegov album “Trivolution” dobio je zlatnu medalju u kategorijama skladatelja/albuma.

Zagrebačkoj publici predstavio se s desetak svojih i tuđih (na vrlo specifičan

način obrađenih) kompozicija: Milonga pa mis viejos, Chacarera salvaje, El chocom, Czardas, Caravanm, Chiangotango, Éxodo, El conventillo, Aquí en Marruecos, Sfarad Roots.

Kulturna manifestacija Aviv sufinancirana je sredstvima iz Državnog proračuna putem Savjeta za nacionalne manjine.

KOLIKA JE ULOGA DANAŠNJIH MEDIJA U PODUPIRANJU I ŠIRENJU ANTISEMITIZMA — PREDAVANJE I OKRUGLI STOL U ŽOZ-U

PIŠE: MAŠA TAUŠAN

Kolika je uloga današnjih medija u podupiranju i širenju antisemitizma, zla koje kada se pojavi ukazuje na moralni pad kompletnog društva, te je li krajnja desnica ili intelektualna ljevica odgovorna za današnju eksploziju antisemitizma? Ta pitanja, koja su dobila i neke odgovore, otvorena su na predavanju i okruglom stolu krajem listopada u Židovskoj općini Zagrebu koje je vodila novinarka Večernjeg lista i glavna tajnica Kulturnog društva “Miroslav Šalom Freiburger” Valentina Wiesner, analizirajući globalnu i lokalnu situaciju s antisemitizmom u medijima i na društvenim mrežama. Pridružili su joj se i Mira Bićanić, profesorica hrvatskog jezika u Srpskoj pravoslavnoj općoj gimnaziji u Zagrebu koja je radila za više portala (Feral, Novosti, lupiga.hr), a danas još povremeno komentira aktualne događaje, i Mario Nakić, web developer i poduzetnik, ali i osnivač i glavni urednik portala Liberal.hr koji je Miri Bićanić dao prostor za pisanje. Miri Bićanić — koja kako sama kaže komentira vrijeme u kojem živimo a u kojem se do-

gađaji često manipuliraju i politički i povijesno — njezini dugogodišnji suradnici na portalima otkazali su naime suradnju a ‘pala’ je upravo na židovskom pitanju.

Valentina Wiesner je u prezentaciji “Antisemitizam u medijima, kanarinci u rudniku” govorila i o vlastitim iskustvima u novinarskom radu, prikazavši i gnjusne poruke koje dobiva zbog svojih tekstova, ali i samo zbog prezimena po principu “nomen est omen”. Kritizirala je i neke poteze Hrvatskog novinarskog društva čija je članica i predsjednica Nadzornog odbora, kao i civilno društvo za koje smatra da je zakazalo nakon 7. listopada 2023. i krvavog Hamasovog napada na Izrael. A pritom ističe da antisemitizam nije samo židovski problem već on ukazuje na urušavanje društva i moralni raspad koji će u konačnici zahvatiti i druge, a ne samo Židove.

“Antisemitizam nije samo židovski problem, on ukazuje na urušavanje demokracije, empatije, razuma. Način na koji društvo postupi prema Židovima pokazuje koliko je to društvo zdravo ili koliko je blizu moralnog rasapa. Kada se antisemitizam ponovno pojavljuje to je rani znak da društvo trune i da se širi mržnja koja se vrlo lako može okrenuti

prema sljedećoj skupini koja će se uzeti kao meta”, istaknula je te dodala da antisemitizam doživljava veliki ‘revival’ u trenutku kada su to olakšale društvene mreže koje omogućuju brzo širenje starih narativa. Eksploziju je pak antisemitizam doživio nakon 7. listopada kada se u tjednima koji su uslijedili bilježio porast od 500 do 1000 posto antisemitskih objava.

U tim je danima i tjednima Mira Bićanić, široj hrvatskoj javnosti poznata kao prva i jedina milijunašica na kvizu “Tko želi biti milijunaš”, pokušala objaviti tekst o Hamasovom napadu, ali je odbijena. Ona naglašava kako su zgrožene reakcije na napad 7. listopada u svjetskim medijima trajale vrlo kratko i vrlo brzo se okrenule. Isključivo se potom krenulo pisati o politici Države Izrael, vrlo brzo je palo u ‘zastaru’ ono što je učinio Hamas. “Što se tiče mog iskustva, činjenična istina moje kolege nikad nije zanimala, a meni nisu dali pravo da objavim svoje mišljenje”, kazala je. Kada je ipak dobila medijski prostor a dao joj ga je Nakić na svom portalu (gdje se mogu pročitati njezini tekstovi), krenuli su drugi napadi, pa je uz verbalno doživjela i fizičko nasilje. Pita se kako tzv. “ugledni novinari”, kako ih naziva s dozom ironije, mogu

biti na strani zla. Mira Bićanić i Valentina Wiesner bile su se vratile nekoliko dana prije predavanja iz posjeta Izraelu, a Mira Bićanić je objavila novi tekst “Pet dana u Izraelu: Pričala sam sa žrtvama da prenesem njihovu priču”.

I Bićanić i Nakić snažno kritiziraju činjenicu da ugledni ‘mainstream’ mediji teroriste Hamasa uzimaju kao izvor za vijesti, što je referenca između ostalih i na Reuters koji se često poziva na “ministarstvo zdravlja u Gazi”. Nakić kaže, ističući kako mu svaka diskriminacija smeta, da je antisemitizam najgori jer “pokazuje kakvo će biti društvo prema ostalima kada se skupine koje mrze Židove rašire.” Kritizira medije za koje kaže da u njima rade ljevičarski aktivisti koji su “malo u redakciji, a malo na ulici s parolom ‘Free Palestine’.” Svi su se složili da je Hamas pobijedio u propagandnom ratu, pa “što više civila strada, to je Hamas ispravniji u očima svijeta, a protiv toga se teško boriti.” Izrael svoje snimke ne emitira iz pijeteta prema žrtvama i njihovim obiteljima, iako bi rezultat, da to čini, možda bio drugačiji.

Pojavom društvenih mreža oblici antisemitizma sve su raznovrsniji, pa idu i do tvitova da je “Hitler bio u pravu”. Valentina Wiesner je prikazala i mural na zidu jedne srednje škole u Rimu koji prikazuje poljubac Hitlera i Netanyahua. Društvene mreže, ističe ona, smanjuju mogućnost empatije, publika postaje kreator sadržaja, algoritmi i umjetna inteligencija sve to na kraju dodatno šire i produbljuju. Valentina Wiesner kaže da se “u svjetskim medijima koji su ‘umiveniji’ koristi neutralniji jezik, ali taj jezik u sebi nosi implikaciju krivnje. I u Hrvatskoj antisemitizam tinja u medijskom i političkom diskursu, a komentari prelaze granice mržnje.”

Mira Bićanić, koja za sebe kaže da je ljevičarka, i Nakić koji se naziva liberalom — a oboje kažu da ih se napada

VALENTINA WIESNER NA PREDAVANJU U ŽOZ-U

i s lijeva i s desna — kazali su da danas ljevica prednjači u ‘bizarnom navijanju’ protiv Izraela. Nakić ističe da klasični antisemitizam povijesno uglavnom veže mo uz krajnju desnicu, ustaštvo, nacizam, neonacizam, ali da je danas vodeća snaga širenja antisemitizma zapravo ljevica. Krajnje desni antisemiti su “marginalna skupina, ali danas postoji problem s novim, modernim neoantisemitizmom — to je ljevica. Danas imamo problem što ljevica na cijelom Zapadu provodi profinjeni, intelektualni, ljevičarski antisemitizam”, kaže Nakić.

Pojašnjava da je ljevičarski način razmišljanja jednostavan, uglavnom crno-bijeli, “uvijek imate žrtvu i agresora. Agresor je tu uvijek Izrael, a žrtva je uvijek Palestina. To je ljevičarska mitologija. Generacije koje su to učile od malena su

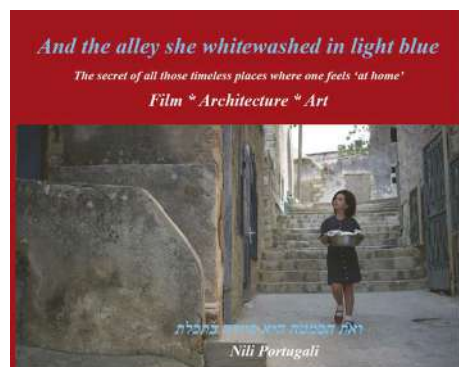
sada novinari i urednici”, kaže on i naziva ‘mainstream’ medije ideološki slijepima. Objašnjavajući kako je došao do toga da piše o Izraelu i Palestini, Nakić je kazao da je prekretnica bilo slavlje nakon Hamasova napada — u Gazi, u svim islamskim zemljama, u sjevernoj Africi, na Bliskom istoku, pa i u Europi.

“Onda sam shvatio da to nije samo problem Izraela nego da svi mi imamo problem, naša civilizacija, problem s ideologijom koja se može veseliti masovnom ubojstvu civila. Radikalni islamizam je nacizam 21. stoljeća. To nije sukob Izraela i Palestine već sukob civilizacija, sukob dobra i zla”, kazao je.

Mira Bićanić je istaknula kako danas “imamo džihad u dvorištu kao što smo imali nacizam u dvorištu. Priča se ponavlja i time je žalostnija”.

“OBOJILA JE ULIČICU U MODRO”, FILM O MJESTIMA GDJE SMO ‘KAO KOD KUĆE’

PIŠE: MAŠA TAUŠAN

Bezvremenski i univerzalni film “I obojila je uličicu u modro” (And the Alley She Whitewashed in Light Blue) koji je prikazan u ŽOZ-u 23. listopada u nazočnosti same autorice Nili Portugali, više je od samog filma. Autorica, arhitektica po struci, u tom dugometražnom uratku vodi publiku na osobno putovanje istražujući obiteljske korijene u svetom galilejskom gradu Tzfatu. Dijeli uspomene iz djetinjstva provedene s bakom i djedom i nostalgiju koju one izazivaju. Uz pomoć njezinog poetskog meditativnog filmskog jezika odlazimo na intimno putovanje vezano u Tzfat, njezino rodno mjesto i grad njezine obitelji koja je tamo dosegla još početkom 19. stoljeća. Filmsko putovanje govori o onim mjestima “gdje se osjećamo kao kod kuće”, a takva su

bezvremenska mjesta jednaka u bilo kojoj kulturi, bez obzira na mjesto i vrijeme. Potraga Nili Portugali za takvim mjesto usredotočuje se na Tzfat gdje je njezina baka osnovala svoj hotel, u maloj kame-noj zgradi na kraju uličice u starom gradu. To je putovanje kroz vrijeme i sjećanje. I posvećeno je upravo njezinoj baki.

Autorica je kameru usmjerila prema uličicama svog rodnog grada, visoko u planinama sjevernog Izraela, s pogledom na Galilejsko jezero, živopisne židovske povijesti i prekrasnih krajolika. U njegove vizure smjestila je djevojčicu koja korača kamenim uličicama grada, hotelsku kuhinju svoje bake, dvorište gdje su se odmarali gosti, groblje gdje su pokopani autoričini preci. Sve to poziva i nas da se prepoznamo prizivajući sjećanja iz vlastitog djetinjstva. Uz promišljanja o arhitekturi, Portugali se pita koja je tajna svih velikih bezvremenskih građevina iz prošlosti, sela, šatora i hramova obdarenih ljepotom i dušom u kojima se ljudi osjećaju ‘kao kod kuće’, i koja je to drevna, esencijalna ‘umjetnost stvaranja’ koja ih kreira, u svim kulturama, na svim mjestima i vremenima.

“Kada sam počela razmišljati o filmu znala sam da će postojati značajna veza između onoga što sam doživjela u Tzfatu i mojeg pristupa arhitekturi jer mislim da je moj način razmišljanja pod utjecajem tog mjesta”, rekla je autorica koja osim režije potpisuje i scenarij i montažu filma,

a izradila je i produkcijski dizajn. “Shvaćala sam da ono što sam doživjela u Tzfatu nije samo subjektivan fenomen zbog mojeg intimnog odnosa prema tom gradu već i univerzalno objektivan fenomen.”

Nili Portugali kaže da je njezin multidisciplinarni rad usmjeren i na teoriju i na praksu te je usko povezan s holističkom školom mišljenja. “Svjetonazor koji posljednjih godina stoji u prvom planu znanstvenog diskursa u cjelini i u skladu je s temeljima budističke filozofije — što su dva svijeta s kojima je povezan moj rad — očito leži u osnovi mog filma,” pojašnjava Portugali, arhitektica, viša predavačica, istraživačica, autorica knjiga i filmska redateljica.

Hotel više nije u vlasništvu njezine obitelji, kaže, a i atmosfera u samom gradu koji je bio primjer suživota i tolerancije danas se promijenila. Zbog svih transformacija koje je doživio, uključivo i izmjene vizualnog identiteta grada, autorica film koji i formom i sadržajem istražuje i prelazi nove granice, doživljava kao “dokumentaciju za buduće generacije”. Film koji je prikazan kao dio programa Kulturne manifestacije Aviv, bio je dio 28 međunarodnih filmskih festivala i posljednji je film iz autoričine trilogije koja prati zgrade koje je projektirala i knjige koje je napisala.

Kulturna manifestacija Aviv sufinancirana je sredstvima iz Državnog proračuna putem Savjeta za nacionalne manjine

ETGAR KERET: “AUTOKOREKCIJA”

PIŠE: NATASA BARAC

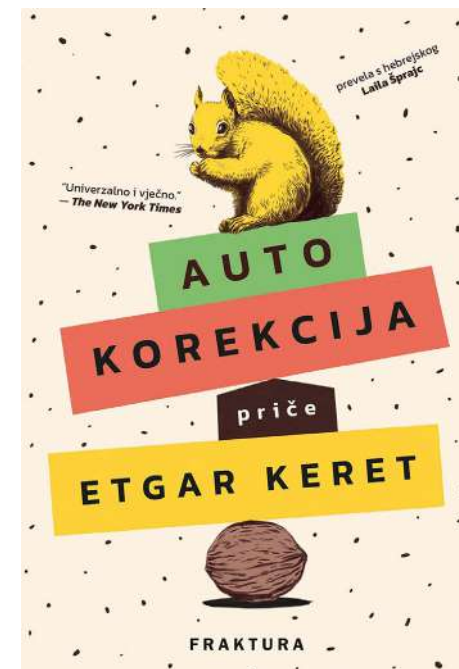
Što biste promijenili u svojim životima da se možete vratiti unatrag? Jeste li sigurni da bi taj povratak u prošlost i mogućnost drugačijeg izbora stvarno značilo da ćete donijeti dobre odluke i ostvariti bolji život? Izraelski pisac Etgar Keret u svojoj novoj knjizi priča “Auto-korekcija” (Izdavač Fraktura, prijevod s hebrejskog Laila Šprajc) kao lajtmotiv provlači upravo temu “popravaka/ispravaka grešaka” koje smo sigurno počinili tijekom života.

Etgar Keret čitatelje još jednom uvodi u svoj fascinantant svijet u kojem se na čudesan način miješaju izvanzemaljski, alternativne stvarnosti, vremenski strojevi, nadrealni elementi i problemi današnjeg svijeta. Ali nemojte da vas preplaši ovaj opis: priče iz ove zbirke su jednostavno čarobne i osvojiti će svojom duhovitošću, britkošću i inteligencijom i one koji misle da kratka priča nije njihova omiljena književna forma. Kroz sve se priče provlači tuga i melankolija, kombinacija humora i ozbiljnih tema, na najbolji način poznatog crnog židovskog humora. Svi se mi možemo pronaći u svijetu Etgara Kereta. To je prije svega vrlo moderan svijet, ponekad se te priče odvijaju u dalekoj budućnosti, a u tom svijetu ima i problema iz našeg doba, poput pandemije i najmodernije tehnologije.

Ali svijet Etgara Kereta je i svijet u kojem ljudi traže ljubav, u potrazi su za svojim identitetom a često su i vrlo usamljeni.

Neke su priče vrlo kratke, neke duže ali sve su životne i problematiziraju životne probleme i razne oblike ljubavi. Za kojom svi tragaju, baš poput izvanzemaljaca u priči “Organizirani izlet” koji dolaze na Zemlju nakon katastrofe koja ju je pogodila kako bi slušali Merona “dok pored ruševina kazališta govorio o prvoj ljubavi i o tako rijetkoj, osjećajnoj i nesebičnoj vrsti koja je bez oklijevanja radije odabrala čak i smrt negoli gubitak i usamljenost”. U priči “Cigareta zdravlja” majka koja počinje zaboravljati, na pitanje svoga sina zna li tko je on, odgovara: “Ne baš”, uzdahne ona, “znam da me voliš i da ja volim tebe, nije li to dovoljno?”

Nemojte se međutim zavaravati da se radi o laganom štivu i laganoj zabavi — Keret u ovom pravom malom biseru književnosti govori o vrlo ozbiljnim temama koje ne shvaća ni u kom slučaju olako. U priči “Namjera” Keret piše o traumatičkim napadima koje je Hamas izveo 7. listopada 2023. kada se u Jehielu-Nahmanu, ortodoksnom Židovu koji je svaki dan provodio u molitvi, nešto slomilo i zauvijek promijenilo. A u priči “Bez kakanja” autor se pita što bi se dogodilo u svijetu u kojem tehnologija omogućava da se vratimo trideset sekundi unatrag te izmijenimo svoju sudbinu: “Trideset sekundi, a da ne pogriješimo, to je sve što je potrebno da se odagna prokletstvo. Trideset sekundi a da ne nanese bol, da ne razočaramo, da ne povrijedimo

jedni druge. Čitavih trideset sekundi. Neka nam je svima sa srećom”.

Etgar Keret rođen je 1967. u Tel Avivu i jedan je od najpopularnijih izraelskih književnika današnjice. Njegove knjige osvojile su najuglednija međunarodna priznanja i prevedene su na dvadesetak jezika. Zapaženu međunarodnu karijeru ostvario je i kao filmski redatelj. Najpoznatiji je po svojim kratkim pričama a po noveli “Pizzerija Kamikaze” hrvatski redatelj Goran Dukić snimio je hvaljeni film “Wristcutters: A Love Story”.

Po mom skromnom mišljenju, “Auto-korekcija” je do sada najbolja Keretova zbirka kratkih priča. Čitajte, uživat ćete.

ANNE BEREST: “RAZGLEDNICA”

PIŠE: NATAŠA BARAC

Sedmi roman francuske spisateljice Anne Berest nazvan jednostavno “Razglednica” (izdavač Ljevak, prijevod s francuskog Ita Kovač) puno je više od autobiografskog romana, to je saga o židovskoj obitelji pogođenoj Holokaustom, nastala kao plod zajedničke emotivne i duboke istrage koje su provele autorica i njezina majka Lelia Picabia nakon što su 6. siječnja 2003. u poštanskom sandučiću pronašle neobičnu razglednicu bez potpisa. Na jednoj se strani razglednice nalazila slika pariške Opere Garnier, a na drugoj su bila napisana samo četiri osobna imena: imena djeda i bake Anneine majke kao i njezine tete i ujaka: Ephraïm, Emma, Noémie i Jacques, ubijenih u Auschwitzu 1942. godine.

Iako ih je razglednica od samog početka zbunjivala, trebalo je proći dvadesetak godina da Anne Berest krene u potragu za osobom koja je poslala razglednicu. U pravoj policijskoj istrazi, Anne će sa svojom majkom istražiti sve moguće hipoteze a u pomoć će pozvati i privatnog detektiva, kriminologa, ispitati stanovnike malog mjesta iz kojeg je njezina obitelj odvedena. Potraga za istinom trajat će četiri godine a Anne će potpuno neočekivano uspjeti pronaći tajanstvenog pošiljatelja razglednice koja je pokrenula buru u životima članova njezine obitelji. Anne će tijekom ove potrage koja vodi sve do početka 20. stoljeća otkriti stvarno nevjerovatnu sudbinu svojih predaka, obitelji Rabinovitch, njihov bijeg iz Ru-

sije, putovanje po Latviji pa boravak u tadašnjoj Palestini (gdje jedan dio obitelji ostaje), te napokon dolazak u Pariz, u kojem će ih nakon nekog vremena dočekati rat i obiteljska tragedija. Holokaust je preživjela jedino Annina baka Myriam.

Tijekom svoje potrage za pošiljateljem razglednice Anne će propitkivati i svoje životne stavove, istražiti što danas znači biti Židov, posebice u sekularnoj Francuskoj, s kakvim se problemima susreće njezina kći, a otkrit će i sve užase drame njezine obitelji i strahote Holokausta. Događaji će se isprepletati a bez obzira na vremena razdoblja antisemitizam će uvijek biti latentno (ili manje latentno) prisutan. Anne Berest uspjela je napisati nevjerovatno dirljiv, topao, napet, potre-

san i pametan roman o svojoj obitelji, ne štedeći pri tome ni sebe ni svoje pretke u iznošenju povijesnih događaja. Ovaj autobiografski roman nagrađen je 2021. uglednom Prix Renaudot des Lycéens a godinu dana kasnije i američkim Goncourtom. Njezine knjige su na jedan način i knjige sjećanja — Yizkor knjige. One odaju počast i njezinoj prateti Noémie za “romane koje je nosila u sebi i koji nikada neće biti napisani”. Ovako to objašnjava Anne Berest: “Poslije rata u ortodoksnim židovskim obiteljima žene su imale zadaću donijeti na svijet što je moguće više djece, kako bi se zemlja ponovno napučila. Učinilo mi se da je tako i s knjigama, da nesvjesno osjećamo kako moramo napisati što je moguće više knjiga kako bismo napunili biblioteke u kojima nema onih koje nisu mogle ugledati svjetlo dana. Ne samo onih koje su za vrijeme rata spaljene. Nego i onih čiji su autori umrli prije nego što su ih stigli napisati”.

Francuska književnica i scenaristica Anne Berest rođena je 1979. u Parizu. Njezina obitelj puna je pojedinaca važnih za francusku prije svega kulturnu scenu: majka Lélia Picabia je ugledna lingvistkinja, pradjed Francis Picabia bio je slikar i pisac, a prabaka Gabrielle Buffet-Picabia umjetnica povezana s dadaističkim pokretom.

Kada Anne upita svoju majku želi li da joj kaže tko je napisao tajanstvenu razglednicu, Lélia odgovara poslovičom na jidišu: “A khave iz nit dafke der vos visht dir op di trern ni der vos brengt dikh bekhlal nit tsi trern” — Pravi prijatelj nije onaj tko ti briše suze. Nego onaj tko se pobrine da ne poteku”:

RICHARD HAMILTON: “POSljednji PRIPOVJEDAČI”

PIŠE: NATAŠA BARAC

Na stranicama svakog broja Ha-Kola uvijek predstavljamo knjige koje su napisali židovski ili izraelski pisci ili knjige koje se na ovaj ili onaj način bave židovskim temama. Knjiga “Posljednji pripovjedači — priče iz srca Maroka”, autora Richarda Hamiltona (izdavač Hena com, prijevod s engleskog Anda Bukvić Pažanin) na prvi pogled ne odgovara tim kriterijima. Ali budući je ovaj broj Ha-Kola posvećen Židovima u Maroku, a Hamilton na nevjerovatan način donosi atmosferu i običaje te zemlje, činilo mi se da će se na stranicama ove knjige možda skrivena pronaći i židovsko-marokanska baština.

Richard Hamilton je prvi puta posjetio Maroko, točnije grad Marakeš, 2006. godine kao dopisnik BBC-a. Ostao je kao i svi koji posjećuju Marakeš opčinjen trgov Džemaa el Fna koji je apsolutno jedinstven u svijetu i teško opisiv onima koji ga nisu doživjeli. To govorim iz iskustva. Gotovo tisuću godina pripovjedači se okupljaju na ovom legendarnom gradskom trgu a opčinjeno slušateljstvo fascinirano sluša stare narodne priče i bajke. UNESCO je prepoznao važnost ovog trga i njegovih pripovjedača pa je trg proglasio prvim “remek-djelom oralne i nematerijalne baštine čovječanstva”.

A pripovjedači se u Maroku nazivaju hlajkiji i već gotovo tisuću godina svoj dar pripovijedanja prenose novim generaci-

jama. Danas, u doba društvenih mreža i globalizacije, u Maroku (gdje je još uvijek 50 posto stanovnika nepismeno) i dalje se prakticira umjetnost usmenih pripovjedača, iako je onih pravih sve manje, jer mladi svoje slobodno vrijeme nažalost više vole provoditi pred televizorom ili kompjutorom. U trenutku kada je Hamilton odlučio zapisati drevne priče i tako ih sačuvati, na trgu Džemaa el Fna, bilo je još samo šest pravih pripovjedača. Pripovjedači s kojima se susretao i koje je intervjuirao te snimao i prevodio njihove priče uglavnom su bili vrlo stari, siromašni i krhki, ali njihove priče su pune života i detalja.

Priče koje prenose marokanski pripovjedači podsjećaju ponekad na Grimmove bajke: u njima ima ubojstava, tajni, magije, zločestih mačeha i dobrih vila, pametnih princeza i hrabrih prinčeva, puno je tu i sultana, blaga, sretnih završetaka i moralnih lekcija, a za razliku od bajki za djecu ponekad ima i scena koje nisu namijenjene djeci.

Jedna od ljepših priča ona je o “rođenju Sahare”: u davna vremena svijet je bio divan vrt a ljudi su bili odani, pouzdani i iskreni. A nakon prve male laži, Bog je okupio sve ljude na zemlji i rekao im da će za svaku pojedinu laž baciti zrno pijeska na zemlju. Ljudi se nisu uzrujavali jer “zrno pijeska jedva se i vidi”.

“I tako laž po laž, malo po malo, kako je Bog bacao zrna pijeska na zemlju s nebesa, nastala je Sahara. Ali tu i tamo još se može naći poneka oaza. Tragovi su to izvornoga vrta, jer ima i ljudi koji ne lažu”; ispričao je u ovoj priči Ahmed

Temiicha, jedan od posljednji pripovjedača s trga Džemaa el Fna.

Hamilton na početku ove knjige donosi prilično opširan uvod u kojem iznosi povijest pripovijesti i pripovijedanja. On sam smatra da je pripovijedanje “jedno od najvećih ljudskih dostignuća” a zanimljivo je kako se osnovne teme pripovijetki ponavljaju u raznim dijelovima svijeta, podsjećajući kako su neke teme (a i moralne) univerzalne. Zato sam sigurna da u pričama marokanskih hlajkija postoji i trag marokanskih Židova.

Jer kako kaže jedna marokanska poslovice: “Sve je moguće ali ništa nije sigurno”.

ETAF RUM: “ŽENA NIJE MUŠKARAC”

PIŠE: NATAŠA BARAC

Biti žena nikada nije bilo lako. Biti žena posebno je teško u društvima koja su još uvijek patrijarhalna, tradicionalna i kruta. I koliko god se nama — koji živimo u demokratskim društvima u kojima bi trebalo biti normalno da smo svi isti — činilo da uvijek imamo izbora, to nije uvijek baš tako a prekinuti začarani krug zlostavljanja i omalovažavanja strašno je teško i vrijedno divljenja. Iz tih razloga u ovom broju Ha-Kola predstavljam vam knjigu o sudbinama palestinskih žena.

Palestinsko-američka spisateljica Etaf Rum napisala je roman “Žena nije muš-

karac” (izdavač Petrine knjige, prijevod s engleskog Lidija Toman) o sudbina- ma palestinskih žena, suočenih sa zlo- stavljanjima u vlastitim obiteljima. Etaf Rum dala je glas onim ženama koje taj glas nemaju, onima čiji glas se ne čuje. Iako rođena i odrasla u SAD-u, točnije u Brooklynu u New Yorku, u obitelji pa- lestinskih imigranata, od ranog je doba svjedočila onome o čemu piše. Etaf Rum je odgajana u tradicionalnoj obitelji i bila je vrlo mlada kada je bila prisiljena stupiti u dogovoreni brak a kasnije je nastavila školovanje, te stekla diplome iz engleskog jezika i književnosti te fi- lozofije. S 19 godina je rodila kćerku a dvije godine kasnije i sina, a danas je rastavljena i živi u Sjevernoj Karolini sa svojom djecom te predaje književnost i piše knjige. Njezin književni prvijenac “Žena nije muškarac” postao je apsolutni bestseller “New York Timesa”.

Kao spisateljica uglavnom se bavi temama identiteta, ali i temom o ulozi palestinske žene u društvu. Ta uloga nije uvijek bitno drugačije, bez obzira živi li žena na Bliskom istoku ili u SAD-u. Etaf Rum progovara o generacijskim sukobi- ma unutar palestinskih obitelji te teškom životu i nasilju nad ženama, koje pristaju živjeti na taj način jer ustvari i nemaju puno izbora. Autoricu posebno zanima- ju pitanja ženskih sloboda, identiteta i naslijeđenih trauma.

Roman “Žena nije muškarac” govori o tri generacije palestinsko-američkih žena i pritiscima koje one osjećaju unutar obitelji i zajednice. Malo se toga mijenja

s godinama i novim generacijama, žene kao da ponavljaju modele na koje su na- učene, a uz muškarce i one same zlo- stavljaju druge žene: svoje snahe, svoje unuke, ne pokazujući gotovo nikada ni malo sućuti.

Etaf Rum ovim potresnim romanom daje glas ženama čiji životi se vrlo rijetko pojavljuju u literaturi, ženama koje su praktički nevidljive i čije teške i tužne sudbine gotovo nitko ni ne primjećuje.

Posebno su potresni odnosi između obitelji, točnije odnosi između žena u obitelji. Jer čak i ako podsvjesno “prihva- timo” to što djevojčicu, ženu ili majku zlostavlja otac, brat ili suprug, čitateljima će biti apsolutno strano, neprihvatljivo i teško shvatiti i prihvatiti zlostavljanje koje djevojčica trpi od svoje majke ili kasnije od svoje svekrve — od žena koje su i same bile žrtve zlostavljanja i koje smatraju da su sve žene manje vrijedne. Roditi djevojčicu je gotovo grijeh koji se ne može tolerirati, to je naravno uvijek isključiva greška žene i to je greška koju će žena skupo platiti. Kako da onda ta žena svojim kćerima prenese ljubav koju nikada nije upoznala, kako da svojim kćerima pruži osjećaj da su vrijedne i da njihovi životi nešto znače? Je li to mo- guće? Etaf Rum vjeruje da je moguće prekinuti pakleni krug nasilja. Ona je to sama i učinila.

Važno je pročitati knjigu “Žena nije muškarac” i barem na trenutak poku- šati shvatiti s kakvim se sudbinama su- oćavaju palestinske žene unutar svoje vlastite zajednice.

BERBERSKI ŽIDOVİ MAROKA

PIŠE: J. C.

Berberski Židovi Maroka predstavljaju jednu od najstarijih židovskih zajednica u sjevernoj Africi, s korijenima koji sežu unatrag više od 2.000 godina. Njihova povijest, kultura i identitet jedinstve- na su mješavina židovskih i berberskih (Amazigh) elemenata, oblikovanih sto- ljećima suživota, trgovine, migracija i promjena vlasti.

Židovske zajednice naselile su se u Sjevernoj Africi još u rimskom, mož- da čak i pred-rimskom razdoblju, prije dolaska islama. Neki povjesničari vje- ruju da su prvi Židovi došli u Magreb već nakon razaranja Prvog ili Drugog Hrama u Jeruzalemu. Tijekom stoljeća, mnogi su se Židovi integrirali u berber- ske zajednice, posebno u planinskim i ruralnim regijama usvajajući berberski jezik i običaje. Iako su zadržali židovsku vjeru, često su bili dio lokalne berberske plemenske strukture.

Pod arapsko-islamskim dinastijama, poput Almohada ili Almoravida, status Židova varirao je od razmjerno slobodnog života do razdoblja progona. U kasnijim stoljećima, posebno nakon španjolske re- konkviste 1492. godine veliki broj sefar- dskih Židova pobjegao je iz španjolske u

Maroko, osobito u gradove poput Feza, Meknesa i Marakeša.

Dolazak sefardskih Židova promijenio je život židovskih zajednica Maroka, pa se tako počinje raditi razlika između sefar- dskih Židova (*megorashim*) i autohtonih berberskih Židova (*toshavim*). Lokalne židovske zajednice nisu uvijek otvorenih ruku dočekivale novopridošle Židove. U Alžiru su, na primjer, sefardski Židovi lokalne Židove nazivali “oni koji nose turbane” dok su s druge strane alžirski Židovi novopridošlice nazivali “oni koji nose beretke”.

Unatoč tome što su sefardski dose- ljenici brojčano nadjačali i apsorbirali

pripadnike autohtonih berberskih ži- dovskih zajednica, razlike u mnogim aspektima zajedničkog života između *toshavima* i *megorashima* opstale su vrlo dugo: imali su različite vođe zajednica (*negidim*), odvojene sinagoge, odvojene rabine, odvojena groblja itd. U Fezu je, na primjer, zajednička vjerska tradicija za (većinu) dvije zajednice prihvaćen tek u 18. stoljeću.

Zanimljiva je i razlika između sinago- ga dviju zajednica. Sinagoge “starosjedi- laca” bile su jednostavnije, često se radilo o manjim zgradama izgrađenim u tra- dicionalnom marokanskome stilu s ele- mentima berberske i arapske arhitekture.

Sinagoge su često bile smještene unutar židovskih četvrti (*melah*). S druge strane, sinagoge novopridošlih sefardskih Židova često su bile veće i sofisticiranije i odražavale su španjolski i andaluzijski utjecaj, s lukovima i kupolama i bogatim ukrasima, te galerijama za žene.

Berberski Židovi živjeli su uglavnom u planinskim predjelima Atlasa (Visoki i Srednji Atlas), u južnom dijelu Maroka te ruralnim područjima izvan velikih gradova. Zanimljivi su i jezici kojima su služili — iako su uglavnom govorili berberske jezike (npr. *tachelhit*, *tamazight*) te judeo-arapski, u nekim su područjima berberski Židovi koristili hebrejsko pismo za pisanje berberskih jezika. Ali religijski jezik ostao je hebrejski, a berberske židovske zajednice čuvale su i židovske religijske običaje: poštovali su se židovski blagdani, šabat i košer prehrana. Pojedine berberske židovske zajednice čuvale su sjećanja na važne rabine i cijenjene učitelja a neki običaji bili su sinkretički — spoj lokalnih berberskih tradicija sa židovskim vjerovanjima.

Tijekom 20. stoljeća, posebno nakon osnivanja Države Izraela 1948., veliki broj berberskih Židova emigrirao je iz Maroka ponajviše u Izrael, Francusku i Kanadu.

Neka novija istraživanja pokazuju da neki marokanski Berberi (muslimani) vjeruju da imaju židovsko podrijetlo, čime se dodatno odražava povijesna povezanost dviju zajednica.

U Izraelu danas postoji velika zajednica marokanskih Židova, od kojih su mnogi potomci berberskih Židova — još uvijek govore berberske dijalekte, kuha ju tradicionalna jela i čuvaju sjećanje na marokanska sela i život koji su u njima desetljećima vodili.

TKO SU BERBERI?

Berberi (ili *Amazigh*, množina *Imazighen*) su autohtoni narodi sjeverne Afrike

koji su živjeli na tom području tisućama godina prije dolaska Arapa, a danas ih ima oko 11 milijuna, najviše u Maroku i Alžiru. Naziv “Berber” dolazi od grčke riječi “*Barbaros*” što znači “onaj koji ne govori grčki”, u širem smislu značenje ove riječi odnosi se na nekoga tko je “divlji” i “neobrazovan”. Danas mnogi pripadnici ovog naroda više vole da ih se naziva “*Amazigh*” što znači “slobodan čovjek”. Berberi imaju bogatu tradiciju muzike, plesa, narodnih nošnji, arhitekture i usmenog pripovijedanja. Njihov identitet se godina potiskivao ali posljednjih godina sve je jači pokret za očuvanje i priznanje berberske kulture i jezika.

Berberi govore različite berberske jezike, koji pripadaju afroazijskoj jezičnoj obitelji. Danas se za sve berberske jezike sve više koristi naziv *tamazight*. Berberi

su tradicionalno koristili pismo *tiginagh* koje se danas ponovno uvodi.

Prije dolaska islama, Berberi su uglavnom prakticirali politeističke religije ili su prihvatili kršćanstvo i judaizam. Danas su uglavnom muslimani, pretežito suniti. Specifičnost berberskih običaja ogleda se npr. u većoj slobodi berberskih žena u odnosu prema arapskima, a etnolozi ističu vrlo uočljivu demokraciju u berberskom načinu općenja te u nekim krajevima (južni Tunis), poseban način gradnje kuća, koje po oblicima podsjećaju na pčelinje saće. Berberi se ponegdje vrlo skrupulozno drže islamskih načela, a negdje su pak prepoznatljivi ostaci prijašnjih vjerovanja. Kod Berbera pronalazimo i osebujne ornamentalne oblike, a raširen je i običaj tetoviranja.

RABIN ISRAEL ABUHATZEIRA — BABA SALI

PIŠE: LUCIANO MOŠE PRELEVIĆ,
VRHOVNI RABIN RH

Kad me Nataša nazvala i rekla mi da su tema ovog broja Ha-kola marokanski Židovi te mi predložila da napišem nešto o rabinima vezanim uz tu zajednicu malo me zatekla. Kao prvi mi je na pamet pao rabin Jošijahu Josef Pinto, izraelski rabin marokanskog porijekla, poznat kao jedan od najbogatijih rabina i još poznatiji kao savjetnik brojnih svjetski poznatih osoba, sportaša, glumaca, poslovnih ljudi, Židova i nežidova. Nedavno je opet došao u fokus medija jer se u New Yorku sastao s jednim od najpoznatijih repera Kanye Westom, koji se posebno istaknu svojim višegodišnjim antisemitskim ispadima. Povod sastanka bila je reperova želja da se “iskupi” za svoje postupke. Rabin Pinto je prihvatio njegovu želju za iskupljenjem te na svom instagramu napisao da osoba nije definirana svojim greškama, već načinom na koji ih odluči ispraviti, te da je istinska snaga čovjeka: sposobnost povratka, učenja i izgradnje mostova ljubavi i mira. Ali nekako mi rabin Pinto ne odaje duh marokanskog židovstva te neće biti tema ovog teksta.

Zatim mi je pao na pamet rabin Šlomo Moše Amar, jedna od najistaknutijih

rabinskih figura. Bio je glavni sefardski rabin Izraela od 2003. do 2013. godine a 2014. je postao glavni sefardski rabin Jeruzalema. Rođen je u Maroku, ali se njegova obitelj 1962. preselila u Izrael i

od tada je njegov život vezan uz Izrael. Zato ni on nije došao u izbor za ovaj tekst.

Ali prije nego vam otkrijem tko će biti tema želio bih vas upoznati s par činjenica vezanih uz marokanske Židove. Kao

prvo, Židovi žive u Maroku tisućljećima. Nije sa sigurnošću poznato kada su se prvi Židovi naselili u Maroku, ali čini se da su tamo bili barem cijelo vrijeme trenutnog progonstva koje je započelo rušenjem Drugog Hrama 70. g.n.e. Prvo su živjeli među berberskim plemenima, a zatim kroz razne režime, bilo kršćanske ili muslimanske. Ponekad su bili tolerirani, a ponekad progonjeni, ali židovska prisutnost ostala je cijelo vrijeme. Bili su pod snažnim utjecajem španjolskih Židova što se vidi u opremi svitaka Tore, koje su prekrivene tkaninom, a ne tvrdom kutijom. Kako su uzastopni valovi ugnjetavanja, od muslimana kao i katolika, tjerali španjolske Židove da bježe s Pirinejskog poluotoka, za mnoge je bilo prirodno da preko Gibraltarskog tjesnaca pređu u Maroko. Tako su s vremenom Židovi Maroka u mnogim aspektima usvojili španjolsko-židovske običaje, rituale i identitet. Međutim, *toshavim* (autohtoni) i *megurashim* (prognanici) zadržavaju određene međusobne razlike, poput točne formule pisanja dokumenta *ketuba* (bračnog ugovora), pri čemu svaka obitelj slijedi tradicije svojih predaka. Nekada su postojale i odvojene sinagoge za svaku zajednicu.

Uobičajena marokanska židovska obiteljska prezimena odražavaju berberske, arapske, španjolske i hebrejske korijene zajednice, te tako njihovu bogatu baštinu. Na primjer, Assouline na berberskom znači “iz stijene”, Abergel na arapskom podrazumijeva čovjeka s jednom nogom, a Toledano označava da su nečiji preci bili prognani iz Toleda. Budući da se Maroko nalazi na najzapadnijem vrhu islamskog svijeta arapskog govornog područja, i Židovi i nežidovi iz regije poznati su kao magrebski, “zapadni”. To je posebno zanimljivo kada se uzme u obzir da marokanske Židove općenito ubrajamo u grupu “*eidot hamizrah*” (zajednica istoka). Židovi se prema svojoj tradiciji dijele

na tri glavne skupine: Aškenaze, Sefarde i Mizrahi, iako danas veliki dio Mizrahi Židova u Izraelu sebe ubrajaju u Sefarde.

Marokanski Židovi se ponose zavidnim brojem velikih rabina a tisuće velikih učenjaka Tore i vođa, posebno kabalista nazivali su Maroko domom. Evo samo malog (donekle slučajnog) uzorka:

- Rabin Jitchak Alfasi (“Iz Feza”) bio je vodeći rabin u 11. stoljeću. Bio je prisiljen preseliti se u Španjolsku gdje je vodio veliku ješivu.

- Rabin Moses Maimonides (“Rambam”) rođen je u Španjolskoj i proveo je mnogo godina u Egiptu. Međutim, kada je 1160-ih napisao svoj poznati komentar Mišne, živio je u Fezu.

- Rabin Haim Ibn Atar, poznat kao Ohr Hahaim, vodio je ješivu u Saléu u prvoj polovici 18. stoljeća, prije nego što ga je glad prisilila da se preseli u Livorno, a na kraju u Jeruzalem.

- Rabin Rahael Ankava bio je glavni rabin Maroka. Još uvijek je slavljn među marokanskim Židovima koji svake godine obilježavaju godišnjicu njegove smrti

Marokanski Židovi imaju snažna tradiciju proučavanja kabale kao i štovanje njezinih učenja. Mnogi veliki kabalisti, (uključujući rabina Jakova poznatog kao Abir Yaakov kao i rabina Jisraela Abuhatzairu, poznatog kao Baba Sali) potječu iz Maroka. Među marokanskim Židovima, godišnjica smrti pravednika

— “*hilula*” — razlog je za slavlje. Tijekom cijele godine Židovi dolaze iz cijelog svijeta kako bi proslavili razne *hilule* na grobovima “*cadikim*” (pravednika) razasutih po cijelom Maroku.

Tradicionalna židovska četvrt u Maroku naziva se “*melah*”. Baš kao što su europski Židovi bili prisiljeni živjeti u getu, marokanski Židovi bili su ograničeni na četvrti koje nazivali “*melah*”, što znači sol. Prvi *melah* u Fezu bio je blizu izvora soli. Židovima je rečeno da se tamo nasele jer je bilo blizu palače, te im je tako kralj mogao ponuditi svoju zaštitu. Običaj marokanskih Židova je da na Pesah ne jedu “*kitnijot*” (riža, grah). Općenito, Aškenazi ne jedu *kitnijot*, dok većina Sefarda to čini. Marokanski običaji više se slažu s aškenaskom praksom, a i oni izbjegavaju mnoge (ali ne sve) oblike *kitnijota* na Pesah. Uz Pesah uz marokanske Židove se vezuje još jedan običaj: posebna proslava nazvana “*mimouna*”. Ljudi posjećuju jedni druge kako bi uživali u raskošno postavljenim stolovima i hrani posebno u palačinkama koje se zovu “*mufleta*”, što znači “sreća”. Što se tiče hrane marokanski Židovi imaju još jednu specifičnost. Na šabat uživaju u začinjenoj ribi i “*dafini*”. Začinjeni riblji “*tagine*” jede se u petak navečer i na Šabat ujutro. Tijekom dnevnog obroka uživa se u sporo kuhanom varivom poznatom kao “*dafina*”. Razlikuje se od klasičnog aškenaskog *šolenta* posebno po tome što sadrži jaja i činjenici da je svaka komponenta često uredno kuhana u svojoj vrećici, što je blagodat za izbjeljive koji žele samo neke sastojke.

Čak i prije nego što je Maroko postao francuski protektorat, mnogi Židovi u Maroku zamijenili su svoj judeo-arapski (starosjedioci) i ladino (došljaci) francuskim. Djelomično je to bilo zbog francuskog Alliance Israélite Universelle, koji je vodio niz škola u Maroku. Školski program modernizacije i europeizacije

često je bio u suprotnosti s tradicionalnom, duhovnom i duboko religioznom prirodom marokanskih Židova.

Nakon uspostave Države Izrael i neovisnosti Maroka od Francuske, mnogi Židovi željeli su napustiti zemlju. Najveći dio se uputio u Izrael, gdje sada čine najveći etnički blok, nakon aškenaskih Židova. Istovremeno, zbog dobrog poznavanja francuskog jezika i kulture, mnogi su odlučili otići u Francusku, gdje sada čine većinu židovske zajednice, a i Kanadu. Ali u Maroku danas još uvijek ima Židova, njih oko 3.000, a većina je koncentrirana u Casablanci.

A sada nakon poduzetog uvodu želio bih se fokusirati na glavnu temu ovog teksta, a to je rabin koji po meni najbolje iskazuje duh marokanskog židovstva — rabin Israel Abuhatzeira, opće poznat kao Baba Sali (na arapskom “Otac koji se moli”). Baba na arapskom znači “otac” ili “djed”, a za Sali se kaže da je ili skraćena imena “Jisrael” ili arapske riječi za “moliti se”. I doista, tijekom njegovog vrlo dugog života, tisuće i tisuće Židova i nežidova slijevale su se Baba Saliju, koji bi ih ljubazno primio i molio za njih i to često s čudesnim rezultatima. Bio je jedan od najomiljenijih vođa marokanskog židovstva. Skromni čudotvorac, čiji se život sastojao puno više od molitve, proučavanja Tore i kabale te pomaganja drugima. Zbog svega toga je poštovan sve do danas.

Rabin Israel Abuhatzeira rođen je na dan Roš Hašane 5650./ 26. rujna 1889. godine. Odrastao je u marokanskom zaleđu. Njegov otac, rabin Masud Abuhatzeira, bio je rabin i učitelj Tore u Tafilaletu, oazi na rubu saharske pustinje, odvojene od velikih marokanskih gradova planinama Atlasa. U tom izoliranom mjestu, mladi Israel provodio je noći i dane u asketizmu i učenju. Često se suzdržavao od govora i postio od jednog šabata do drugog. Od mladosti, rabin Israel je bio naviknut

ustati prije zore, a nakon što bi se uronio u *mikvu* pročišćenja, žurio bi u sinagogu na jutarnju službu u “*netz hashama*” (“trenutak izlaska sunca”), kabalističko omiljeno vrijeme molitve. Molio se s golemim žarom i koncentracijom. Nakon službe bi učio s velikom upornošću.

U vrijeme očeve smrti, rabin Israel imao je 18 godina, ali već je nosio titulu “*gaona*”, čovjeka čiji je strah od Neba nadmašivao njegovu mudrost. Židovi Tafilaleta molili su ga da, unatoč mladosti, prihvati položaj rabina i da bude duhovni vođa ješive. Budući da je bio vrlo skroman, rabin Israel pokušao je izbjeći odgovornosti koje su mu htjeli nametnuti. Međutim, Židovi Tafilaleta znali su da će im biti teško pronaći drugog svetog čovjeka poput njega. Toliko su inzistirali da je prihvatio preuzeti dužnosti svog oca. Tako je, osim položaja Roš ješive, rabinu Israelu dodijeljena i odgovornost za rabinat. Židovi Tafilaleta savjesno su se pridržavali njegovih uputa, a za njih su njegove riječi bile poput riječi proroka. Brzo se uzdigao do veličine. Nakon napetosti između lokalnog stanovništva i Francuza, koje su dovele do pogubljenja njegovog starijeg brata rabina Davida 1919., obitelj je pobjegla u selo Boudenib, gdje je Baba Sali imenovan rabinom cijele regije. Bio je oženjen četiri puta. Dok je još bio u Tafilaletu, otprilike u doba bar micve (13 godina), oženio se svojom rođakinjom Rouhamom, koja je preminula na porodu samo dvije godine kasnije. Sa 16 godina oženio se Farehom, s kojom je imao troje djece koja su preživjela odraslu dob. Njegova treća supruga, Miriam, rodila mu je četvero djece, a njegova posljednja supruga Simi kćer.

Godine 5681./ 1920., u dobi od 31 godine, rabin Israel došao je posjetiti Svetu zemlju. Svi gaonimi i rabini zemlje izašli su mu u susret dočekujući ga s velikom čašću. Njegovo ime bilo je poznato i slavno. Bio je poznat kao sveti čovjek koji je

činio čuda i čiji su blagoslovi uvijek bili uslišani. Stanovnici Jeruzalema pohrlili su u njegovu kuću kako bi primili njegov blagoslov. Rabin Israel otputovao je u Safed kako bi se molio na grobu *cadikima* (pravednika). Posebno se molio za ubrzanje Konačnog otkupljenja (dolaska Mesije). Drhtavim srcem prišao je grobu, za kabaliste “svetog” Arizala i prostro se na njemu i plakao. Nakon što se uronio u ledene vode Arijeve mikve, zatražio je da posjeti sinagogu u kojoj se Ari obično molio. Na njegovo veliko iznenađenje, pristup mu je bio odbijen. Židovski čuvar sinagoge, rekao mu je da je prošlo nekoliko godina otkako je zatvorena i da se nitko nije usudio ući. “Oni koji su se usudili pokušati nikada nisu izašli živi”, dodao je, zaključujući svoje objašnjenje. Rabin Israel ga je ljubazno zamolio da mu ipak da ključeve. Drhteći od straha, čuvar mu je dao ključeve, cijelo vrijeme pokušavajući ga uvjeriti da je najbolje da odustane od svog plana.

Velika gomila počela se okupljati oko sinagoge, želeći svjedočiti ovom događaju. Napeti i prestrašeni, pažljivo su promatrali što će se dogoditi. Rabin Israel uzeo je ključ i gurnuo ga u bravu vrata sinagoge. Godinama zatvorena vrata, otvorila su se uz prodornu škripu. Strah okupljenih počeo je rasti. Rabin Israel okrenuo se prema svom slugi i rekao: “Primi se za moj kaput i slijedi me. Dok ga se držiš, neće ti se ništa dogoditi.” S jakim emocijama, *cadik* je ušao u unutrašnjost sinagoge, a za njim je slijedio njegov sluga koji se nije usudio pustiti rub kaputa. Rabin Israel krenuo je prema Svetom ormaru (“*Aron hakodeš*”), povukao šarenu zavjesu i otvorio vrata ormara. Izvadio je *Sefer Toru* (svitak Tore), stavio je na stol, a zatim počeo čitati. Slugino srce gotovo je stalo, nije znao spava li ili je budan. Sinagoga se tada počela ispunjavati velikim svjetlom, sjajnim i čistim. Rabin Israel se okrenuo

prema svom slugi i rekao: “Sada možeš pustiti kaput. Ništa ti se neće dogoditi. Od danas nadalje, svatko može ući u ovu sinagogu bez ikakve brige.” Svi Židovi koji su čekali bili su obuzeti radošću kad su vidjeli *cadika* kako izlazi iz sinagoge. Bili su svjedoci velike svetosti rabina Israela. Jedan za drugim, prilazili su rabinu da poljube njegov kaput i prime njegov blagoslov.

Rabin Israel teško je napustio Svetu zemlju. I unatoč žarkoj želji da ostane, odlučio se vratiti u Maroko, kako bi vodio svoju zajednicu, jer je bila poput stada bez pastira dok je bio u Izraelu. Njegova kuća je postala središte okupljanja za Židove Tafilaleta. Ljudi su kucali na njegova vrata danju i noću, siromašni tražeći pomoć, bolesni primajući blagoslov kako bi ozdravili, a oni koji su se svađali sa susjedom tražeći presudu *cadika*.

Jednom, tijekom noći na šabat, rabin Israel proučavao je tajne Tore i istraživao misterije svijeta. Bio je toliko zaokupljen svojim proučavanjem da nije primijetio da je jedna od šabatnih svijeća pala na pod i izazvala požar. Član njegove obitelji, odmah je potrčao prema njemu kako bi ga upozorio na opasnost. Cijela kuća se mogla zapaliti. Rabin Israel uzeo je svoj štap i približio se vatri koja se sada počela širiti. Napravio je znak u zraku štapom i rekao: “Gospodaru svijeta! Neka se vatra tu zaustavi!” Kad su plamenovi stigli do mjesta koje je odredio *cadik*, vatra se iznenada sama ugasila.

Za svog života mnogo je lutao, od rodnog Maroka do voljenog Izraela, Francuske i zatim ponovno Maroka. Godine 5724./ 1963., odlučio je ostvariti svoj najdraži plan, a to je preseliti se u Svetu zemlju. Rabin Israel je prihvatio napustiti Maroko tek kada se većina marokanskih Židova već naselila u Izraelu i počela graditi svoje živote. U Svetu zemlju se vratio 1964. i tamo ostao do kraja života. Godine 1970. preselio se u skroman pustinj-

ski grad Netivot, koji je zauvijek postao povezan s njegovim imenom i nasljeđem.

Vijest o dolasku Baba Salija u Svetu zemlju brzo se proširila i stotine ljudi došle su ga dočekati u luci, među kojima su bili veliki rabini i važne osobe. Iz Maroka je rabin Israel sa sobom donio sve knjige i rukopise koje je posjedovao. Oni koje je blisko poznavao radili su tri dana kako bi spakirali njegove knjige, koje su ispunile više od 30 velikih sanduka. Ova golem knjižnica sadržavala je sve vrste knjiga: jednostavne komentare, tajne komentare, drevne knjige, nove knjige itd. Posjedovao je i knjige velike vrijednosti i rukopise velikih rabina kao i rabina iz svoje obitelji. Samo knjige Baba Salija sadržavale su više od 3000 stranica komentara Tore.

Živio je jednostavnim životom. Čak i dok su se magnati, izabrani dužnosnici i društveni vođe slijevali na njegova vrata, Baba Sali je ostao jednostavan kao i uvijek, noseći istu marokansku halju i kapuljaču koju je nosio cijeli život. Novac koji su mu nudili željni donatori i raskošni darovi koji su mu poslani nisu mu ništa značili. Bio je zadovoljan svojom jednostavnom prostirkom i malom sobom, gdje je mogao u miru služiti Bogu. Cijeli njegov život mogao bi se smatrati živom lekcijom Tore i pobožnosti, no ostavio je malo tiskanih djela. Velik dio njegovih spisa je izgubljen. Djelo Ahavat Jisrael (“Ljubav za Izrael”) objavljeno je nakon njegove smrti. Također je ostavio nekoliko originalnih *pijutima* (poetskih molitvi), uključujući Jodu Leha Raajonai (“Moje misli će ti zahvaljivati”), u kojoj pjeva o radosti koju će osjetiti kada dočeka Mesiju.

Njegova čuda bila su legendarna. Baba Sali često je dijelio *arak* (vrsta rakije), jako piće, kao kanal kroz koji bi se događalo čudesno iscjeljenje. Postoje i priče o tome kako je pokrio bocu *araka* maramicom, a zatim iz nje natočio mnogo više nego što je boca ikada mogla primiti.

Često bi ljudima govorio da su njegovi blagoslovi uvjetovani time da povećaju svoje poštovanje *micve*, što bi oni rado i učinili.

Nažalost njegov život bio je obilježen patnjom i brojnim osobnim tragedijama. Osim pogubljenja starijeg brata, proživio je preranu smrt svoje prve supruge i smrt nekoliko svoje djece, uključujući najstarijeg sina, Babu Meira, koji je smatran njegovim nasljednikom.

Rabin Israel, iako genije za objavljene i tajne aspekte Tore, bio je ujedno i vrlo skroman čovjek. Vjerojatno baš zato. Unatoč velikoj učenosti, nikada se nije smatrao dostojnim svih počasti koje su mu dodijeljene. Govorio je o velikim mudracima generacije s ogromnim poštovanjem, kao da je patuljak koji stoji pred divovima. Svaki put kad bi ga posjetio *Talmid haham* (veliki i priznati učenjak Tore), ustao bi u njegovu čast i stekao naviku ispričati se rekavši: “Oprostite mi ako vas nisam primio sa svim poštovanjem koje vam dugujem.”

Jednog dana, njegov zet ga je pronašao kako sjedi na podu i jadikuje. Baba Sali je rekao: “Ljudi misle da imam nešto ili da imam neku posebnu osobinu, ali ja sebe dobro poznajem i znam da nemam ništa od toga. Bojim se da ću na ovom svijetu biti nagrađen svime što mi se duguje u budućem svijetu i zato tugujem.”

Baba Sali je bio karika u zlatnom lancu marokanskih kabalista. Obitelj Abuhatziera, štovani kabalisti, prati svoje podrijetlo do rabina Šmuela Elbaza, koji je bio učenik rabina Haima Vitala, cijenjenog štićenika Arizala i glavnog tumača njegovih učenja. Rabin Jakov Abuhatzeira, djed Baba Salija, bio je istaknuta figura u analima marokanske židovske povijesti, čija se djela, uključujući Abir Jakov i Pituhai Hotam, još uvijek uvelike proučavaju.

U nedjelju, 20. teveta 5744./ 26. prosinca 1983. godine, Baba Sali se razbojio. Umirao je dva tjedna, tijekom kojih

je cijeli Izrael molio Onoga koji prebiva na nebesima da ga potpuno izliječi. Međutim, vrata neba ostala su zatvorena i u nedjelju, 4. ševata 5744./ 8. siječnja 1984., Baba Sali je u svojoj 94-oj godini pozvan pred Nebeski sud. Strašna vijest o odlasku *cadika* brzo se proširila. Sve izraelske zajednice bile su pogođene i tugovale su. Tisuće Židova gorko su plakale

zbog gubitka ovog velikog stupa, njegova svjetlost prestala je obasjavati ovaj svijet. Sahranjen je isti dan u Netivotu. Svake godine taj se datum obilježava proslavama *hilule* koje uključuju pjevanje, gozbu i dijeljenje riječi Tore i inspiracije. I kako bi njegovi sljedbenici i obožavatelji rekli: “Neka nas njegova zasluga zaštititi!” Amen!

“DVORSKI ŽIDOVİ” NA MAROKANSKOME DVORU

PIŠE: NATASHA BARAC

Izraz “dvorski Židov” u Maroku se odnosi na židovske pojedince koji su obnašali utjecajne i povjerljive položaje unutar marokanskog kraljevskog dvora, posebno u područjima diplomacije i financija. Te su osobe bile ključne u olakšavanju trgovine, upravljanju financijama a posebno je važno i zanimljivo bilo njihovo djelovanje u svojstvu posrednika između marokanskog dvora i europskih sila. Iako su bili podložni zakonskim ograničenjima kao “dhimmi” (zaštićeni nemuslimani), uspjeli su se snaći u tim ograničenjima kako bi postigli položaje moći i utjecaja.

Židovski savjetnici na marokanskom dvoru imaju bogatu povijest koja datira još od srednjeg vijeka. U Maroku, kao i u mnogim drugim dijelovima Sjeverne Afrike, židovske zajednice su imale dugotrajan i dubok utjecaj na političke, ekonomske i kulturne aspekte života. Židovski savjetnici na marokanskim dvorovima nisu bili samo obični politički savjetnici — oni su bili ključne figure u oblikovanju ekonomskih, političkih, kulturnih i diplomatskih aspekata Maroka kroz povijest. Važnost “dvorskih Židova” proizlazi iz njihove stručnosti u trgovini, diplomaciji, kulturi i filozofiji, kao i sposobnosti da djeluju kao mostovi između različitih kultura, religija i političkih interesa.

Židovi u Maroku su od srednjeg vijeka, a posebice tijekom vladavine dinastije Almoravida (11. stoljeće) i Almohada (12.

stoljeće), pa nadalje bili vrsni trgovci, bankari i posrednici u međunarodnoj trgovini. U to vrijeme, Maroko je bio trgovački centar između Afrike, Europe i Bliskog istoka, a židovska zajednica imala je široke mreže kontakata, posebice u Španjolskoj, Portugalu, Francuskoj i susjednim zemljama. Židovski savjetnici su stoga često bili ključni u vođenju financijskih i trgovinskih poslova vladara kojima su služili i savjetovali su vladare o ekonomskoj politici, strategijama za trgovinu i investicijama te o odnosima s europskim državama. Budući da su imali pristup europskim tržištima i poslovnim informacijama, židovski savjetnici pomagali su marokanskim vladarima da optimiziraju svoje ekonomske odluke i izbjegnu ekonomske krize. Uz sve to, “dvorski Židovi” često su bili most između različitih kultura, posebno između muslimanskih vladara Maroka i europskih vladara, u vrijeme kada su europske i muslimanske države bile u kontaktu kroz trgovinu, ali i kroz političke i vojne napetosti. Zbog svojih kontakata u europskim zemljama, židovski savjetnici su mogli djelovati kao posrednici u diplomatskim pregovorima. To je bila vrlo važna funkcija, jer su Židovi često bili prepoznati kao “neutralni” posrednici između muslimanskih i kršćanskih vladara.

Tako je, na primjer, židovski filozof i liječnik Moses Ben Maimon (Maimonides), obnašao funkciju savjetnika i liječnika sultana Yusufa al-Muwayyada u 12. stoljeću i igrao je vrlo važnu ulogu u diplomatskim i političkim pitanjima toga doba. Njegova filozofija i etički stavovi imali su dugotrajan utjecaj na političko razmišljanje ma-

rokanskih vladara i on je imao značajan utjecaj na politiku tog vremena.

Židovski savjetnici u Maroku također su igrali ulogu u očuvanju i promoviranju kulturne osobito židovske baštine, u muslimanskom okruženju. U vremenima kada su vladari često pokušavali povezati svoje zemlje s različitim kulturnim tradicijama, židovski savjetnici su pomagali u oblikovanju kulturnih politika koje su uključivale i židovsku kulturu, obrazovanje i religijske tradicije. Tako su židovski savjetnici imali ključnu ulogu u očuvanju sinagoga, obrazovnih institucija i kulturnih tradicija, a mnogi su radili na restauraciji i obnovi židovskih spomenika, što je imalo dugoročne kulturne i političke koristi za Maroko.

Židovski savjetnici često su zauzimali visoke administrativne i političke pozicije. Iako su Židovi bili manjina, imali su visoku razinu obrazovanja i stručnosti u različitim područjima, uključujući pravnu i državnu administraciju, pa su mogli obavljati zadatke poput vođenja administrativnih poslova, upravljanja financijama ili savjetovanja o zakonodavstvu. Židovski politički savjetnici bili su često u poziciji da utječu na vladare i njegove političke odluke, pa čak i na vođenje rata. Za vladare je bilo korisno imati savjetnike koji su imali dublje razumijevanje za vanjske i unutarnje izazove, a židovski savjetnici su mogli ponuditi strateške savjete.

U Maroku, koji je imao vrlo raznoliku društvenu strukturu (s različitim etničkim i vjerskim grupama), židovski savjetnici su pomogli u održavanju socijalne ravnoteže. Kraljevi i sultani su nastojali

održati stabilnost među različitim grupama — muslimanima, Židovima i kršćanima — a židovski savjetnici su često bili mostovi u izgradnji povjerenja između tih zajednica, jer su imali uvid u kulturne i vjerske vrijednosti svih strana. Uz sve to, židovski savjetnici također su služili kao poveznica između Maroka i šireg globalnog židovskog društva. Maroko je bio ključna točka za židovske zajednice u Sjevernoj Africi, Bliskom istoku i Europi, pa su židovski savjetnici ponekad imali ulogu u povezivanju Maroka sa židovskim zajednicama diljem svijeta, uključujući one u Francuskoj, Španjolskoj i Palestini.

U kasnijim vladavinama, uključujući dinastije Saadita (16. stoljeće) i Alawita (od 17. stoljeća pa nadalje), Židovi su nastavili imati značajnu ulogu u administraciji i na dvoru. Iako su Židovi u Maroku bili podložni povremenim napetostima i progonima (npr. tijekom razdoblja nakon španjolske inkvizicije), u mnogim slučajevima su uživali posebne privilegije kao “dhimmi” i imali status koji im je omogućavao određenu autonomiju.

Početak 20. stoljeća i posebno razdoblje nakon Drugog svjetskog rata doveo je do promjena u odnosima između židovskih savjetnika i marokanskog dvora. Židovi su nastavili igrati ključnu ulogu u modernizaciji Maroka, ali s postupnim stjecanjem nezavisnosti 1956. godine, židovska zajednica Maroka doživjela je značajne promjene. Mnogi su Židovi emigrirali u Izrael ili Francusku, dok su neki ostali u Maroku.

Židovski savjetnik sadašnjeg marokanskog kralja Muhameda VI. je André Azoulay, zadužen za ekonomska pitanja i kulturu. Njegov najveći doprinos bio je u promoviranju kulturnog dijaloga između različitih religijskih zajednica u Maroku, posebno u kontekstu jačanja odnosa između Židova i muslimana. Bio je ključni akter u obnovi marokanskog

židovskog naslijeđa, a njegov rad uključivao je restauraciju povijesnih židovskih spomenika i sinagoga u Maroku, kao i poticanje kulturnih i obrazovnih inicijativa koje promoviraju zajedničko razumijevanje i poštovanje. Azoulayjeva uloga nije samo politička, nego i simbolična, jer on predstavlja održavanje kulturne baštine židovske zajednice Maroka, ali i integraciju tih zajednica u

širu društvenu sliku zemlje. Azoulayjevo savjetovanje s kraljem i njegov doprinos u kulturnim inicijativama pomogao je u oblikovanju slike Maroka kao zemlje koja promiče toleranciju i pluralizam. Osim toga, Azoulay je bio ključni sudionik u jačanju odnosa između Maroka i Izraela, nakon normalizacije diplomatskih odnosa 2020. godine.

NAJMOĆNIJI ŽIDOV U MUSLIMANSKOM SVIJETU

PIŠE: J. C.

ANDRÉ AZOULAY

André Azoulay istaknuti je marokanski političar diplomat i savjetnik marokanskog kralja, on je jedinstvena figura u suvremenoj bliskoistočnoj politici i kulturnom dijalogu i smatraju ga “najmoćnijim Židovom u muslimanskome svijetu”. Njegovo djelovanje prelazi granice Maroka a on aktivno promiče ljudska prava, ekonomski razvoj i kulturno razumijevanje diljem Mediterana pa i šire.

André David Azoulay rođen je 17. travnja 1941. u marokanskome obalnome gradu Essaouiri i potomak je stare židovsko-berberske obitelji. Njegovi roditelji, otac Salomon Azoulay i majka Lucie Wanono odgajali su ga u domu punom vrijednosti međusobnog poštivanja i otvorenosti. Njegova obitelj bila je duboko povezana sa sekularnom baštinom marokanskih Židova a istovremeno su bili dobro integrirani u marokansku kulturu što je sve pridonijelo izgradnji multikultural-

nog identiteta Andréa Azoulaya. Njegov rodni grad Essaouira poznat je po svojoj kulturnoj i vjerskoj raznolikosti. André je odrastao s lokalnim umjetničkim i muzičkim tradicijama, posebice s muzikom “gnawa”, koja je odigrala važnu ulogu u razvoju njegovog kulturološkog senzibiliteta. Gnaoua ili gnawa označava s jedne strane muzički stil Magreba i subsaharske Afrike, posebice muzički stil potomaka robova, koji su se okupili u Magrebu u mističnim muslimanskim bratstvima u kojima trans igra važnu ulogu. Ova muzika se od 2019. nalazi na popisu nematerijalne kulturne svjetske baštine UNESCO-a.

Zbog želje da dobije što bolje obrazovanje André Azoulay je napustio svoju domovinu i preselio se u Francusku. Nakon što je u Parizu završio studij ekonomije, novinarstva i međunarodnih odnosa, karijeru je započeo u banci Paribas gdje ubrzo postaje izvršni dopredsjednik za regiju Sjeverne Afrike i Bliskog istoka. Od 1991. stalni je savjetnik marokanskih kraljeva Hasana II. i kasnije Mohameda VI., osobito u području gospodarskih reformi, privatizacije i otvaranja tržišta a istaknuo se kao “mozak” liberalizacije marokanskog gospodarstva i modernizacije komunikacije kraljevskog dvora.

“Vrlo se ugodno osjećam kao marokanski Židov jer pripadam zajednici koja je u Maroku stigla tisuću godina prije islama i arapske civilizacije”, ističe Azoulay.

André Azoulay aktivno se zalaže za izraelsko-palestinske mirovne inicijative te se smatra velikim promicateljem mira. Za svoje napore dobio je visoka priznanja,

između ostaloga i Predsjedničku medalju mira Države Izrael i V. Red Velikog križa Alfonso X. Mudri od Španjolske.

Kada mu je izraelski predsjednik Isaac Herzog 2023. uručio Predsjedničku medalju, najviše civilno izraelsko odličje, André Azoulay je bio vidljivo dirnut.

“André Azoulay dao je izvanredan doprinos marokanskom židovstvu, židovskom svijetu i Državi Izrael, njegujući i održavajući odnose Izraela s Marokom tijekom godina, čuvajući židovsku baštinu u Maroku i pružajući podršku i savjete izraelskim čelnicima u njihovom zalaganju za postizanje mira na Bliskom istoku”, kazao je izraelski predsjednik objašnjavajući svoju odluku.

“U Maroku, islamskoj zemlji, ja sam Židov, ponosan na to i u potpunosti živim svoje židovstvo”, istaknuo je Azoulay čiji je put oduvijek bio obilježen židovskim korijenima i marokanskim identitetom. “Ova nagrada predstavlja izvor velike nade i ponosa za moju zemlju, Maroko, za marokansku civilizaciju. Danas su svi Marokanci dobili počast. To je počast mojoj dragoj zemlji, Maroku i svim njezinim stanovnicima, među kojima su i Židovi”, istaknuo je u svom govoru dodajući da u Maroku ljudi raznih vjera koegzistiraju, druže se i žive u miru i harmoniji.

Oženjen je s književnicom Katijom Brami (također rođenom u Essaouiri) s kojom ima tri kćeri. Jedna od njih, Audrey Azoulay, bivša je francuska ministrica kulture i aktualna glavna direktorica UNESCOA.

HILULA — PUČKA POBOŽNOST SLAVLJENJE ŽIVOTA, A NE SMRTI

PIŠE: IVO MIŠUR

UVOD

Na dan sprovoda mog oca, prije pet godina, okupili smo se nakon obreda na zajedničkoj večeri. U jednom trenutku, jedan od mojih rođaka, čovjek poznat po šalama, počeo je pričati viceve. Isprva tiho, gotovo oprezno, a onda sve slobodnije. Sjedio sam blizu njega i vidio kako su se ljudi za njegovim stolom, pomalo neočekivano, počeli zabavljati i smijati. Moja majka, međutim, sjedila je na drugom kraju stola i u početku nije čula što se događa. U jednom trenutku, njihovi su se pogledi susreli. Rođak je, pomalo zbunjeno, prekinuo rečenicu i rekao: “Oprosti...” Majka ga je samo pogledala, blago se osmjehnula i tiho odgovorila: “Neka, samo ti nastavi. Moj muž je na drugim sprovodima bio ta osoba koja bi prva počela pričati viceve”. Moj otac bi zapravo bio zadovoljan kad bi vidio da se nakon njegova sprovoda dobro jede te da se ljudi druže u dobroj atmosferi. Vjerujem da bi mnogi od nas željeli upravo takav oproštaj — ne u tišini i suzama, nego u zajedništvu, sjećanju, pa i smijehu. U židovskoj tradiciji Magreba ovaj je običaj čak institucionaliziran u obliku obilježavanja godišnjica smrti velikih rabina.

ŠTO JE TO HILULA?

Hilula ili Jom hilula (hebrejski: יום הילולא, doslovni prijevod bi glasio dan veselja i svečanosti) je posebni jahrcajt ili “godišnjica smrti” za posebne ljude koji su to svojim posebnim životom zaslužili i koji se obilježava na poseban način. Izvorno, “hilula” znači “slavlje” na aramejskom i u Talmudu se odnosila na različite svečane prigode, uključujući i svadbe. Dok se obični jahrcajt obilježava u tišini, tugi ili čak postu, hilula se obilježava drukčijim običajima te proživljava u dijametralno suprotnim emocijama. Taj dan je ispunjen okupljanjem velikog broja Židova i zajedničkim slavljenjem uspomene na život i duhovno nasljeđe preminule osobe

pjesmom i slavljem. Jom hilula nije dan tuge, nego dan zahvalnosti i sjećanja kada se duhovno nasljeđe velikih učitelja ponovno oživljava među njihovim sljedbenicima. Hilula se proslavlja jer je smrt pravednikov dovršetak misije na ovom svijetu, nakon čega se on mistično sjedinio s Bogom. Neki konzervativni krugovi u Izraelu kritiziraju hilule kao pučku religioznost koja skreće s puta te pripisuje nekakve moći pokojnicima, strahujući koja bi bila slična posredovanju svetaca u obraćanju Bogu što je slučaj kod kršćanstva. Važno je zato naglasiti da se sudionici hilule ne mole pokojniku ili svecu da posreduje, niti mu pripisuju božansku ili

bilo kakvu drugu moć kojom im on može pomoći, već se prisjećaju učenjâ i zasluga cadika te mole Boga da usliši njihove molitve uz zasluge svetoga. Može se reći da se priča o pravedniku na dan njegove hilule smatra činom koji priziva njegove posebne molitve i zagovor za vjernike. Prema tradiciji kada se spominje ime svetog čovjeka s poštovanjem i vjerom, njegov duh i zasluge uzdižu se i donose blagoslov onima koji ga se sjećaju. Poznata je molitva uz paljenje svijeće “U čast rabina Rebiba, neka nas njegova zasluga štiti i prati” nakon čega se u tišini izriču osobne molitve za zdravlje, mir, uspjeh ili zaštitu voljenih a nakon toga se zaziva da zasluge i pravednost pravednika budu štit za cijeli židovski narod. Izvori ovog običaja nalaze u zehut avot tj. vjerovanju da zasluge i pravednost predaka donose blagoslov i zaštitu potomcima. To nije samo teološka ideja, nego i način da se izrazi poštovanje prema prethodnim generacijama, koji su svojim životom, vjerom i djelima postavili temelj zajednice. Kad se u molitvama ili obredima spominju ”zasluge otaca”, to je i način povezivanja s njihovom duhovnom ostavštinom. Zehut avot je dakle razlog, a hilula je način sjećanja. Isto tako pravednici su primjer ispunjenog života, potpuno posvećenog Božjoj volji. Učenjem Tore, pjesmom i zajedničkom gozbom vjernici sudjeluju u duhovnom nasljeđu pravednika, čineći njegovu prisutnost stvarnom i živom.

Običaj Jom hilule posebno je popularan među hasidskim Židovima i označava dan smrti velikih duhovnih vođa, učitelja i karizmatičnih vođa zajednica. Na taj se dan vjernici okupljaju na mjestima koja su povezana s njihovim životom ili na grobu gdje pale svijeće, mole, pjevaju duhovne pjesme te prepričavaju događaje iz učiteljeva života ili proučavaju njegova učenja. Hilula je poznata i kod kabalista i učitelja židovske mistike, čije je djelovanje ostavilo dubok trag u židovskoj duhovnosti i filo-

zofiji. U židovskoj mističkoj tradiciji, dan smrti svetog čovjeka smatra se kao dan kada njegova duša “doseže” božansku prisutnost, te stoga taj dan nije tužan nego svetkovina — slično duhovnom ujedinjenju s Bogom. Običaj se ipak najčešće vezu je uz sjevernoafričke židovske zajednice, posebice u Magrebu i Maroku gdje se ova tradicija njeguje već stoljećima. Tamo se hilula vezuje za asketske ili mistične svece. Marokanske hilule su često prava narodna veselja, s pjesmom, plesom i zajedničkim ručkom. Posjećivanje grobova svetaca nije isključivo židovska praksa — ona je duboko ukorijenjena i u muslimanskoj tradiciji sjeverne Afrike, gdje se naziva “moussem” ili “ziyara” (što znači hodočašće ili posjet).

Svaka hilula vezana je uz specifičnog rabina ili učitelja koji uživa pošto-

vanje u zajednici. Središnji čin hilule jest odlazak na grob, obično na starom židovskom groblju, gdje se pale svijeće, dodiruje spomen-ploča ili kamen i recitiraju molitve i Psalmi. Vjernici se često okupljaju oko groba i zajedno mole. Svrha molitve na grobu je iskazati poštovanje, sjećanje i tražiti Božji blagoslov osobito u pogledu zdravlja, obitelji, djece, opstanka zajednice. U Meknesu i Essaouiri, hodočasnici pale male lampice oko grobnica, a u nekim hilulama koriste i tamjan. U nekim mjestima ostavlja se hrana siromašnima. U novije vrijeme, radi praktičnih, sigurnosnih ili političkih razloga, neke hilule održavaju se u sinagogama umjesto na grobljima ili u skromnijem formatu nego ranije. Proslave često uključuju glazbu

(npr. sefardski napjevi, molitveni himni, liturgijske pjesme) te pjesmu na hebrejskom, judeo-arapskom ili lokalnim dijalektima. U većim hilulama može doći i mali orkestar, pa se pjeva i svira u čast svetog. Tijekom hilule izvode se piyutim, tradicionalne liturgijske pjesme koje ispunjavaju prostor molitvom i glazbom. U Maroku ove pjesme poprimaju poseban, lokalni karakter: izvode se u sefardskim melodijama, često prožetima arapskim i berberskim glazbenim utjecajima, što stvara jedinstvenu glazbenu i duhovnu atmosferu. Pjesma hilule je kolektivno iskustvo, u kojem hodočasnici pjevaju zajedno uglas, odgovaraju jedni drugima i ritmično prate melodiju udaranjem u dlanove ili bubnjeve. Taj zajednički ritam i glasovi koji se stapaju u molitvi stvaraju snažan osjećaj zajedništva i duhovne povezanosti među prisutnima. Neizostavan dio hilule su gozbe i obroci u kojima zajednica sudjeluje. Tijekom slavlja, često se dijele jela, pića i deserti, sve u duhu zajedništva. Ponekad se organiziraju ručkovi, večere ili čak višednevni obroci.

U nekim marokanskim zajednicama, osobito onima u Meknesu, Sefrou i okoli-ci Essaouire, noćne molitve predstavljaju jedan od najupečatljivijih trenutaka hilule. Kada padne mrak i svjetlost svijeća zamijeni sunce, hodočasnici se okupljaju oko grobova svetaca ili u središtu melaha (stare židovske četvrti) kako bi započeli dostojanstvenu povorku koja se kreće najprije polako, a ritam određuju molitve i pjesme koje hodočasnici pjevaju u zboru. Svaki korak prati ponavljanje stihova iz psalama i piyutima, dok se kroz tihe ulice širi miris tamjana. Neki sudionici nose lampione ili male svjetiljke, čije treperavo svjetlo simbolizira prisustvo svetaca među ljudima. Paljenje svjetla ima duboko duhovno značenje — označava proširivanje svetosti iz groba pravednika prema cijeloj zajednici, kao da se njegov

blagoslov prelijeva na sve koji ga slijede. Povorka se često zaustavlja na određenim mjestima — kod sinagoge, izvora vode ili kuće čuvara groba — gdje se moli ili pjeva. Neki hodočasnici udaranjem nogama o tlo naglašavaju ritam molitve. Ovaj čin, preuzet iz starih sefardsko-berberskih običaja, simbolizira vezu između zemlje i neba, između živih i duhovnog svijeta. Kako noć odmiče, pjesme postaju sve glasnije, a atmosfera prelazi iz meditativne tišine u radosnu ekstazu te se često kaže da tada “duh pravednika hoda s hodočasnicima”.

Hilule u Maroku privlače potomke Židova čiji su preci živjeli u toj zemlji i koji svake godine dolaze iz Izraela, Europe, Sjeverne i Južne Amerike. Oni posjećuju gradove i sela gdje su živjeli njihovi preci i sudjeluju u proslavi, a njihov dolazak u Maroko, unatoč sukobima na Bliskom istoku, smatra se činom duboke vjere i privrženosti stoljetnoj tradiciji.

HILULA KAO DIO TURISTIČKE PONUDE MAROKA

Hilulama se jača veza između dijaspare i matične zemlje, održava identitet i zajedničko sjećanje. Od normalizacije

diplomatskih odnosa između Maroka i Izraela 2020. godine, dvije su zemlje značajno ojačale međusobne veze na političkom, gospodarskom i kulturnom planu. Posebno su uspješne bile inicijative za poticanje izraelskog turizma u Maroku, što je rezultiralo velikim porastom posjeta. Samo tijekom mjeseca travnja, više od 15.000 izraelskih turista doputovalo je u Maroko kako bi ondje proslavili Pesah (Pashu), jedan od najvažnijih židovskih blagdana. Još 1990-ih, nakon što su dvije zemlje prvi put uspostavile službene veze, pokojni kralj Hasan II. isticao je otvorenost prema izraelskim posjetiteljima: “Maroko nikada nije sprječavao nikoga da posjeti grobove svojih predaka, braće ili stričeva. Naša su vrata uvijek bila otvorena onima koji dolaze iz Maroka.” U tom kontekstu, hilule predstavljaju važan primjer međureligijske diplomacije utemeljene na vjeri. Na mnogim takvim okupljanjima prisustvuju i istaknuti muslimanski dužnosnici, predstavnici gradskih i regionalnih vlasti, koji svojim dolaskom izražavaju poštovanje prema židovskim zajednicama i njihovoj tradiciji, koje su sastavni dio marokanske kulture i identiteta. Na ovaj način grade se mostovi ne samo

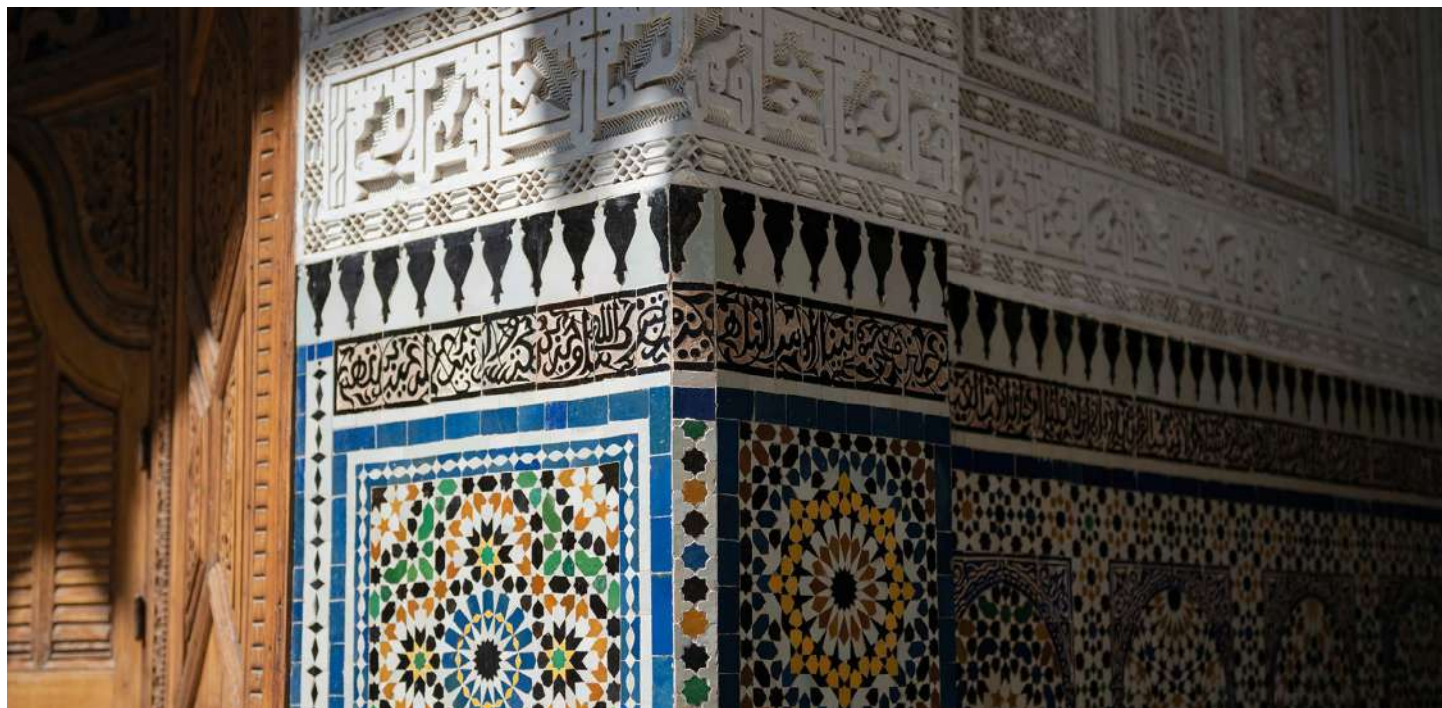
između dvije države te između Židova koji su ostali živjeti u Maroku i onih koji su odselili već i između dvaju naroda koji dijele duboke povijesne i kulturne veze. Kao što Maroko već ulaže u obnovu sinagoga, groblja i židovskih kulturnih mjesta, dio tih ulaganja se usmjerava kao financijska podrška hilulama kao kulturnim i duhovnim manifestacijama.

Posljednjih dvadesetak godina, osobito otkad su marokanske hilule postale poznate među turistima i dijasporom, mnoge proslave su poprimile turistički, pa i komercijalni karakter. Oko svetih mjesta niču prodajni štandovi, suvenirnice i ugostiteljski šatori i privatne usluge hodočasnicima. Neki kritičari tvrde da se time svetost i skromnost hilule pretvaraju u “religijski festival”, gdje se više cijeni društveni prestiž putovanja na hilulu kojom se hvali na društvenim mrežama nego duhovna namjera. Stariji hodočasnici često žale da su novije hilule izgubile mističnu tišinu i poniznost. Nekada su to bile male, intimne

noći molitve, a danas su često masovne manifestacije uz medijsku pozornost. Za neke rabine to je “previše buke, premalo molitve”. U tom smislu, hilula se ponekad pretvara u nostalgični spektakl židovske dijaspore, odnosno više izraz identiteta negoli same duhovne prakse. Zbog svega toga lokalni Židovi često se osjećaju isključeno iz raskošnih proslava koje se odvijaju “u njihovo ime”. Taj fenomen ima i društvenu dimenziju tj. ekonomska dobit lokalne zajednice postala je važan motiv organiziranja hilule. Mještani, muslimani i Židovi, zajedno sudjeluju u pripremama, jer dolazak hodočasnika znači prihod od hrane, smještaja i usluga. Za neke rabine i hodočasnike, ta promjena označava gubitak izvornog smisla. Hilula, kažu, nije sajam ni festival, nego noć susreta s dušom pravednika. No, za druge, komercijalni elementi ne moraju nužno biti negativni jer omogućuju održivost tradicije i priliku da mlađe generacije, privučene glazbom i zajedništvom, ponovno otkriju svoje korijene.

Unatoč svemu hilule zauzimaju posebno mjesto u židovskom duhovnom životu onih koji ih pohode jer su izraz promišljanja o kontinuitetu života nakon smrti. Važno je naglasiti da smrt pravednika nije kraj, nego trenutak kada se duša vraća svom božanskom izvoru. Hilula je, stoga, dan radosti i svjetla — duhovno slavlje “vjenčanja” duše s Bogom. Može se također reći da običaj Jom hilula u Maroku predstavlja duboku sintezu religije, kulture, zajedništva i kolektivnog sjećanja. Slavljem smrti velikih učitelja ne slavi se smrt, već život. U suvremenom kontekstu, hilule su istovremeno i sredstvo očuvanja židovskih korijena, ali i simbol međureligijskog dijaloga i kulturne diplomacije. Hilula podsjeća da život ne prestaje smrću te pravednici i nakon što umru nastavljaju utjecati na svijet odnosno sjećanje na njihove živote potiče vjernike na promišljanje vlastitih te na činjenje dobrih djela.

U nastavku se nalaze imena i kratke biografije samo nekih poznatih rabina u čiju čast se održavaju hilule u Maroku.

Eliezer Davila bio je glavni rabin Rabata, Marrakecha i Saléa, a vjeruje se da je autor nekoliko knjiga, uključujući zbirku pravnih odluka, zbirku propovijedi te djelo “Milhemet Mitzvah”, koje se bavi židovskim propisima, običajima i tradicijama. Bio je plodonosan pisac, a mnoga njegova djela su nakon njegove smrti objavili njegovi učenici. Rabin Eliezer osnovao je ješivu u Rabatu, kojom je upravljao i u kojoj su učenici ljudi iz cijele regije dolazili kako bi temeljito proučavali Toru. Kada je umro 1761. iza sebe je ostavio brojna djela, ali i više legendi o svom životu. U knjizi “Bilo jednom u Maroku” autor David Bensoussan piše da je rabin Eliezer Davila zaustavio valove tijekom lisabonskog tsunamija 1755. tako što je zabio svoj štap u more.

Haim Pinto (1855. – 1937.) iz Casablance, poznat i kao Rabin Haim Pinto Hakatan (“mali”), kako bi se razlikovao od svog djeda Rabina Haima Pinta Hagadola (“velikog”), rođen je 1855. u Essaouiri. Bio je posebno naklonjen siromašnima te je često prikupljao novce za njih. Nakon što bi podijelio novce uvijek je prao šal kojim je prikupljao milodare jer je smatrao da nema ništa prljavije na svijetu od novca. Često je i jeo sa siromašnima, sjedao bi s njima, jeo njihov kruh, donosio im radost i blagoslivljao ih prije odlaska. Često je govorio: “Strah Božji se stječe u oskudici i siromaštvu, a ne u obilju.”. Nakon njegove smrti kuća u kojoj je živio u Casablanci postala je mjesto hodočašća za Židove koji dolaze ondje upaliti svijeće i pomoliti se. Njegova hilula je 26. Elula prema židovskom kalendaru.

Shlomo Bel Hench, kojeg jednako štiju i muslimani i Židovi, poznat je kao svetac iz Ourike u regiji Marrakesh-Tensift-El Haouz u Maroku gdje se nalazi njegov grob koji privlači brojne posjetitelje iz cijeloga svijeta. Rabin Shlomo Bel Hench došao je Maroko kako bi prikupljao sredstva za židovske zajednice, no naposljet-

ku je odlučio tamo se nastaniti. Vjeruje se da je umro oko 15. stoljeća, u vrijeme kada je područje Ourike bilo dom velikoj i živahnoj židovskoj zajednici. Posebnost grobnog mjesta rabina Bel Hencha ne leži samo u njegovoj svetosti, već i u priči o čovjeku koji je ondje živio više od 30 godina — Hananياهو Alfassiju. Poznat kao “posljednji Židov u dolini Ourika”, smještenoj u visokim planinama Atlasa. Hananياهو je bio predan čuvar ovog groba sve do svoje smrti prije nekoliko godina.

Isaac Ben Walid (1777. – 1870.) rođen je u Tétouanu, u sjevernom Maroku, u obitelji rabina. Nakon smrti oca odrastao je u skromnim uvjetima, ali se od najranije dobi isticao iznimnom duhovnošću. Poslije je postao glavni rabin Tétouana. Na tom mjestu je ostao gotovo četrdeset godina i uživao je velik ugled među Židovima cijelog sjevernog Maroka. Bio je poznat po svojoj mudrosti, smirenosti i predanosti zajednici. Godine 1862. osnovao je prvu školu udruge Alliance Israélite Universelle u tom gradu, čime je započelo moderno židovsko obrazovanje u regiji. Napisao je nekoliko važnih djela, od kojih je najpoznatije “Vayomer Yitzchak”, koje obrađuje vjerska, pravna i moralna pitanja. Posebno se zalagao za obrazovanje i društveni napredak svoje zajednice te je poticao otvaranje škola i jačanje odnosa između židovske tradicije i modernog obrazovanja. Kao duhovni vođa, rabin Ben Walid bio je posrednik između židovske zajednice i marokanskih vlasti te je u teškim vremenima često branio prava svojih sunarodnjaka. Prema predaji, rabin Ben Walid je posjedovao štap s mističnim iscjeliteljskim moćima. Vjerovalo se da taj štap posebno pomaže trudnicama koje prolaze kroz teške trudnoće, kao i ženama koje se bore s neplodnošću. Zbog toga je štap postao simbol blagoslova i zaštite, a uspomena na njega i danas živi među vjernicima koji dolaze na njegov grob. Umro je 1870. a

njegov grob u starom židovskom groblju u Tétouanu postao je mjesto molitve.

Amram Ben Diwan (1743. – 1782.) bio je cijenjeni rabin iz 18. stoljeća čiji je grob postao mjesto godišnjeg hodočašća. Rođen je u Jeruzalemu, a preselio se u Hebron. Nastanio se poslije u gradu Ouazzaneu u Maroku, gdje je podučavao Talmud i imao brojne učenike. Nakon deset godina provedenih u Maroku, Amram se vratio u Hebron. Prema legendi, ušao je u špilju patrijarha prurušen u muslimana, jer je Židovima tada bio zabranjen pristup tom svetom mjestu. Netko ga je prepoznao i prijavio osmanskom paši, koji je naredio njegovo uhićenje. Zbog toga je bio prisiljen pobjeći i ponovno se vratio u Maroko, gdje ga je srdačno dočekala židovska zajednica u Fesu. Rabin Ben Diwan bio je poznat po mnogim čudesnim iscjeljenjima. Tijekom jednog putovanja razbolio se i umro u Ouazzaneu 1782. gdje se nalazi njegov grob koji je danas mjesto hodočašća i hilule.

Potrebno je istaknuti da se u svibnju u gradu Meknesu održava takozvana “hilula svih hilula” (hiloula shel kol ha-hiloulot), kada se u jednoj noći odaje počast desetorici židovskih svetaca, među kojima su rabin David (Daoud) Boussidan, rabin Raphael Berdugo, rabin David Ben Hassin, rabin Haim Messas, rabin Shalom Messas, rabin David HaLevi Dra’a, rabin Yaacob Nahamias, rabin Yossef Abajayou, rabin David u-Moshe i rabin David Ben Baruch. Meknes je naime stoljećima bio grad učenjaka, mistika i pjesnika. Ovi rabini su živjeli i djelovali u različitim stoljećima, ali ih povezuje zajednička osobina — njihov život posvećen vjeri, lokalnoj židovskoj zajednici i učenju Tore. Ovo je možda i najpoznatija i najmasovnija, a neki bi rekli i najveselija hilula. Taj događaj zauzima posebno mjesto u kulturi marokanskih Židova, jer simbolizira duhovno jedinstvo svih svetih rabina čija se sjećanja čuvaju kroz stoljeća.

SULIKA PRAVEDNA

PIŠE: J. C.

Židovke u Maroku izgovarale su njezino ime sa strahopoštovanjem i divljenjem, hodočasnici posjećuju njezin grob u Fezu i danas, gotovo dva stoljeća nakon njezine smrti, a o njoj su napisane stotine pjesama, tužaljki, eseja i knjiga na brojnim jezicima. Ali život mlade marokanske Židovke Sol Hachuel i dalje ostaje pravi misterij.

Je li Sol Hachuel — Sulika — bila brzo pleta tinejdžerica koju je jedna pogreška stajala života? Je li bila prekrasna mučenica koja je oduzimala dah ili je bila upletena u romantičnu aferu koja je dovela do toga da su joj odrubili glavu u dobi od 15 godina zbog “ride” — grijeha hereze u islamu?

Postoji puno verzija ove priče ali oko jedne činjenice se svi slažu. Muslimanske vlasti Maroka doista su pogubile Sol Hachuel. Točan datum, prema povjesničarima, bio je 5. lipnja 1834. godine. Kakav je bio tijek događaja koji je doveo do tog tragičnog završetka mlade Židovke? I što je s brojnim legendama ispletenim o protagonistima i slažu li se one s povijesnim činjenicama?

U 19. stoljeću, oko 1830. godine, židovska obitelj Hachuel živjela je u marokanskome gradu Tangieru. Obitelj Hachuel pripadala je zajednici sefardskih Židova koji su koji su se naselili na sjeveru Maroka nakon što su bili protjerani iz Španjolske 1492. godine. Sulika, kći Haima i Simhe, bila je prava ljepotica i vrlo skromna djevojka. Među članovima židovske zajednice bila je poznata po svom dobročinstvu, velikom srcu i dobrodušnosti. Haim je bio trgovac ali dobro je

poznavao i Toru, te je čak u svome domu često s drugim članovima zajednice proučavao Talmud.

A onda se dogodila tragedija. Prvi zapis o ovome događaju zapisao je Drummond Hay, tadašnji britanski konzul u Tangieru. Samo pet dana nakon što je Sol pogubljena, Hay je zapisao u svoj diplomatski dnevnik: četrnaestogodišnja ili petnaestogodišnja “Židovka po imenu Sol Hachuel, pogubljena je prema presudi ulame (tijela vjerskih učenjaka) zbog hereze, nakon što je zanijekala svoju izvornu religiju zbog obiteljske svađe, tijekom koje ju je majka udarila. Židovi iz Tangiera poticali su nevinu

djevojku da se vrati svojoj religiji, a kao rezultat toga muslimanske vlasti su je uhitile. Činilo se da je kadija bio odlučan u tome da tu nerazumnu djevojku osudi na smrtnu kaznu.”

Prema ovoj verziji priče, radilo se o tinejdžerici koja se posvađala s majkom, te je govorila heretički protiv judaizma. Kada je pokušala povući svoje riječi bilo je već prekasno, jer ju je zakon već smatrao muslimankom, stoga se morala pokoravati islamskim zakonima o herezi.

Prema kuranskim zakonima, kako su ih tadašnje vlasti tumačile, osoba koja je požalila što je prešla na islam nazivala se murtad. Murtad je imao tri dana da se

pokaje ili očekuje pogubljenje. Sol Hachuel je odbila priznati svoje preobraćenje stoga je 5. lipnja 1834. odvedena na tržnicu u Fesu, gdje je javno pogubljena odrubljivanjem glave, okružena klicanjem mnoštva. Navodno je neposredno prije posljednjeg daha viknula: “Rođena sam kao Židovka i umrijet ću kao Židovka”.

Tako završava izvještaj britanskog diplomate, koji se smatra pouzdanim, ali ostavlja dosta praznina u misterioznoj priči.

Međutim, postoje i druge verzije ove drame. S vremenom su ovoj priči dodavani slojevi, više zapleta a u fascinantnu tragediju umiješani su i dodatni likovi. Tri godine nakon što se afera dogodila, godine 1837., Španjolac i kršćanin Eugenio Maria Romero zabilježio je svoju verziju priče i to navodno nakon susreta s očevicom ovog događaja. Romero je bio toliko dirnut kada je čuo što se dogodilo, da je otišao u Maroko kako bi posjetio mjesto tragedije a navodno je razgovarao s raznim svjedocima, uključujući i Soline roditelje.

Romero otkriva novi lik u priči: Solinu susjedu, pobožnu muslimanku po imenu Tahra de Mesoodi, koja mu je kazala da je ona nagovorila Sol da prijeđe na islam, jer bi tako Tahra postala pravednica prema tumačenju Kurana u sunitskom islamu. Nakon Tahrina svjedočenja, Sol je pozvana na sud, bila je prisiljena kleknuti i priznati da se preobrati na islam. Odbila je, a paša joj je zaprijetio strašnim mučenjima, okovima i zatvorom. Ali Sol se nije dala zastrašiti njegovim prijetnjama i herojski je umrla.

Međutim, to još nije sve. Drugačiju priču o ovom događaju ispričao je Israel Joseph Benjamin, židovski putnik koji je posjetio Maroko sredinom 19. stoljeća. Prema njegovoj priči, Solina ljepota bila je toliko zapanjujuća da su muslimani govorili da je šteta ostaviti takav dragulj u rukama Židova. Mlada djevojka

je upoznala muslimana koji se zaljubio u nju i tražio da se preobrati na islam. Iako je i ona gajila osjećaje prema njemu, odbila je preobratiti se nakon što ju je na to potaknula njezina zajednica. Iako se ne može utvrditi je li se uopće preobrati ili se preobrati i predomisli, vlasti su tvrdile da jest, stoga je kasnije suđena i pogubljena u Fezu.

S vremenom su priči dodavani razni dodaci, što je otežavalo doseganje povijesne istine: je li Sol prešla na islam nakon svađe s majkom, a zatim se odlučila vratiti judaizmu? Je li se uopće preobrati ili je lažno optužena? Je li postojala ljubavna priča, neka vrsta međureligijskog Romea i Julije Magreba? Kao i u mnogim

drugim legendama, možda prava istina i nije važna. Herojsko samožrtvovanje Sol Hachuel učinilo ju je mučenicom i inspiriralo mnoga književna djela, umjetnička djela, tužaljke i pjesme.

Sol Hachuel je cijenjena i među muslimanima, koji je do danas nazivaju Lalla Sulikaa (Sulika svetica). Židovska mučenica postala je legenda i simbol među Židovima iz Maroka a pokopana je na židovskome groblju u Fezu, pored grobova uglednih židovskih mudraca i rabina. Njezin grob i danas privlači pripadnike i židovske i muslimanske zajednice a rašireno je vjerovanje da će posjet Sulikinom grobu pojačati plodnost budućih majki.

MUZEJ ŽIDOVSKKE KULTURE U FEZU

PIŠE: J. C.

Muzej židovske kulture u Fezu jedan je od rijetkih muzeja u Maroku posvećen povijesti i kulturi židovske zajednice u zemlji. Muzej, koji se prostire na nešto manje od 13.000 četvornih metara, otvoren je 2023. godine i smješten je u melahu, staroj židovskoj četvrti u Fezu.

Realizacija ovog projekta, koji je stajao oko 835.000 američkih dolara, dio je obnove i unapređenja drevnog grada Feza, koju nadgleda Agencija za razvoj i obnovu grada Feza. Cilj programa je očuvati arhitektonski karakter Feza i brinuti se o njegovoj kulturnoj i duhovnoj baštini, uključujući židovsku baštinu kao sastavnicu marokanskog identiteta. Radi se o području bogatom poviješću židovskih zajednica koje u Maroku žive stotinama godina.

Muzej židovske kulture u Fezu nije veliki ali je vrlo informativan te nudi uvid u povijest židovskih naselja u Maroku. Židovska zajednica u Fezu bila je posebno važna i doživjela je veliki procvat tijekom srednjeg vijeka. Melah u Fezu smatra se najstarijom četvrti u kojoj su živjeli marokanski Židovi i potječe iz 1438. godine. Kao i druge židovske četvrti marokanskih gradova i ovaj melah svjedoči o tisućljetnoj koegzistenciji Židova i muslimana u Maroku. U doba najvećeg procvata židovske zajednice u Fezu, u gradu je bilo 17 sinagoga od kojih posjetitelji danas mogu posjetiti još samo dvije. Jedna od njih, sinagoga Aben Danan, potječe iz 17. stoljeća a prije

petnaestak godina je obnovljena i nalazi se na popisu Svjetske baštine UNESCO-a. Sinagoga Slat al-Fasijin najstarija je sinagoga u Fezu i potječe iz 14. stoljeća. Ova sinagoga obnovljena je 2013. godine.

U Muzeju židovske kulture posjetitelji mogu vidjeti različite artefakte uključujući religiozne predmete (poput svitaka Tore, menora itd.), arheološke artefakte (uključujući stare rukopise), umjetničke predmete (fotografije i tekstove koji prikazuju povijest i svakodnevni život marokanske židovske zajednice) a mogu posjetiti i izložbe o židovskoj povijesti i tradiciji, koje pokrivaju različite aspekte židovske kulture: od jezičnih osobnosti (poput judeo-arapskog jezika) do raznih običaja i festivala. Muzej organizira i izložbe koje govore o integraciji židovske zajednice u marokansku kulturu, kao i o njihovom životu nakon iseljavanja i migracije, koje su se intenzivirale tijekom

20. stoljeća. Sam muzej pruža značajan uvid u multikulturnu i multireligijsku povijest Maroka, gdje su Židovi i muslimani živjeli u susjedstvu tijekom mnogih stoljeća. U Fezu su židovske zajednice bile vrlo utjecajne, naročito u oblasti trgovine, financija i obrazovanja. Fez je bio jedan od glavnih centara židovske učenosti, s brojnim rabinskim školama (ješivama) koje su dale ugledne vjerske vođe. Jedan od najvažnijih talmudskih učenjaka srednjeg vijeka rabin Isaac Alfasi (1013. – 1103.) djelovao je u Fezu a židovski učenjaci iz Feza imali su veliki utjecaj na razvoj židovskog vjerskog prava i filozofije.

Glavni tajnik Marokanskog židovskog vijeća Serge Berdugo, rekao je da je Muzej židovske kulture u Fezu ima veliki simbolički značaj za marokansku židovsku zajednicu i utjelovljuje odlučnost kralja Muhameda VI. da očuva kulturnu raznolikost i pluralni identitet Maroka.

BAYT DAKIRA ILI “KUĆA SJEĆANJA” U ESSAOUIRI

PIŠE: J. C.

Essaouira je predivan marokanski grad smješten na obalama Atlantskog oceana. Poznat i kao “grad vjetra”, Essaouira ima bogatu kulturnu baštinu, zanimljivu povijest i jedinstvenu atmosferu koja spaja arapske, berberske, afričke, židovske i europske utjecaje. Stari dio grada, medina, od 2021. je pod zaštitom UNESCO-a i jedno je od najljepših povijesnih središta u Maroku — s bijelim zidinama, uskim uličicama i plavim vratim ili prozorima. Predivno mjesto u koje se svi posjetitelji žele vratiti.

Essaouira je imala i veliku i važnu židovsku zajednicu, osobitu u 19. stoljeću, kada su Židovi činili gotovo polovicu stanovništva grada, o čemu i danas svjedoče preostale sinagoge, židovsko groblje (jedno od najvažnijih u Maroku) i muzej i istraživački centar Bayt Dakira, u doslovnom prijevodu “kuća sjećanja”. Kralj Muhamed VI. službeno je 2020. otvorio ovaj muzej i jedinstveni kulturni prostor koji se nalazi u samom srcu medine Essaouire.

Bayt Dakira je posebno mjesto koje simbolizira i dokazuje duh koegzistencije, tolerancije i međureligijskog dijaloga. Ovo povijesno mjesto obnovljeno je i pretvoreno u prostor namijenjen očuvanju kolektivnog pamćenja grada i promicanju kulturne i vjerske raznolikosti koja je oblikovala njegovu povijest. Tako po-

sjetitelje muzeja na ulazu dočekuje izraz “Shalom Aleykoun, Salam Lekoulam”, koji spaja arapski i hebrejski jezik kako bi ilustrirao bliskost i povezanost između Židova i muslimana. Srce Bayt Dakire čine sinagoga Slat Attia i Istraživački centar Célia Haïm Zafrani posvećen povijesti odnosa između židovstva i islama.

Sinagoga Slat Attia, koja svjedoči o bogatoj židovskoj povijesti Essaouire, izgrađena je 1892. godine. Nekada je bila mjesto bogoslužja i okupljanja za uspješnu židovsku zajednicu koja je živjela u skladu s ostalim stanovnicima grada. Danas je sinagoga pažljivo obnovljena kako bi se očuvala njezina baština i kako bi mogla primiti posjetitelje svih vjeroispovijesti koji žele otkriti njezinu povijest i važnost u društvenom tkivu Essaouire.

Osim sinagoge, Bayt Dakira udodmjuje i interaktivni interpretacijski centar koji nudi fascinantno putovanje kroz vrijeme. Posjetitelji ovdje otkrivaju multikulturalno i međureligijsko naslijeđe regije kroz izložbe, arhive, umjetničke predmete i dirljiva svjedočanstva. Ovaj centar omogućuje istinski uvid u povijest Essaouire, pokazujući kako su različite vjerske zajednice stoljećima živjele u harmoniji. Bayt Dakira također služi kao mjesto susreta i razmjene za kulturne događaje, konferencije i radionice koje promiču toleranciju i međureligijski dijalog a cilj je da postane prostor u kojem se ljudi svih podrijetla i vjerovanja mogu okupiti kako bi učili, dijelili i slavili svoju raznolikost.

Bayt Dakira aktivno sudjeluje u zajedničkim inicijativama koje podupiru

održivi razvoj Essaouire. Kuća sjećanja je daleko više od muzeja ili povijesnog mjesta — to je živi simbol tolerancije, mira i suživota koji odjekuje kroz povijest Essaouire i višestruki identitet Kraljevine Maroko. Ovaj inspirativni projekt stavlja u središte marokansko židovsko pamćenje, kroz njegove svjedoke i čuware, nudeći posjetiteljima bogat uvid u marokansku židovsku baštinu.

Jedna rečenica uklesana na ulazu u prostor sažima njegov duh: “Sjećanje je živo samo ako osvjetljava sadašnjost i nadahnjuje budućnost.”

Bayt Dakira ne ograničava se samo na očuvanje baštine; u ovom prostoru organiziraju se privremene izložbe, edukativne radionice namijenjene učenicima iz Essaouire i okolice, glazbeni susreti, konferencije i okrugli stolovi. Posebno su zanimljive i važne upravo edukativne radionice na kojima djeca uče hebrejsku i arapsku kaligrafiju, izradu međureligijskih simbola te se na taj način podiče svijest mladih o kulturnoj i vjerskoj raznolikosti Maroka.

KOMUNISTI POD KRALJEVSKIM REŽIMOM

PIŠE: MILIVOJ DRETAR

Magreb, sjeverozapad Afrike. Osmanlije upravljaju ogromnim carstvom, od Perzijskog zaljeva do pješčanih pustinja u današnjem Alžiru. Granica je nestabilna, osmanski vojnici često upadaju u Maroko i ponekad uspijevaju zauzeti pokoji veći grad, ali sve je to privremeno: Marokanci odbijaju napad za napadom i uspijevaju zadržati neovisnost. Kada je oslabila osmanska vlast, Marokanci su odahnuli, nema više turske opasnosti, no veselje je bilo kratkog daha. Iz Europe prodiru kolonijalne trupe koje za svoje metropole namjeravaju zauzeti što više teritorija. Sredozemna obala već je bila pod kontrolom Španjolaca, grad Melilla još od 15. a Ceuta od 17. stoljeća. Sada upadaju Francuzi, a i ujedinjena Njemačka gleda na Maroko kao mogući kolonijalni kolač. Od 1905. do 1911. trajalo je diplomatsko navlačenje europskih velesila oko Maroka, a završilo prepuštanjem Francuskoj. Sultanat je i dalje postojao, ali se u zemlji javlja pokret otpora kolonijalistima. Maroko je navikao na samostalnost, ne na služenje europskim imperijalistima.

Sa stranim vojnicima, u zemlje Magreba se useljavaju tisuće Francuza. Među useljenicima pojavile su se i soci-

jalističke ideje i stvorile prve tajne grupe komunističkih simpatizera. Među njima, jedno od najpoznatijih lica bio je Léon René Sultan, odvjetnik iz Casablance. Rođen je 1905. u alžirskom gradu Constantine, u višečlanoj židovskoj obitelji. Studirao je pravo na alžirskom sveučili-

štu, a nakon nekoliko godina odvjetničke prakse, seli 1929. u veliki lučki grad Casablancu gdje se brzo povezao s lokalnim socijalistima. Prijateljevao je i s muslimanima i Židovima. Sredinom 1930-ih dolazi do legalizacije Komunističke partije i u Maroku je nastala frakcija čije

vođenje je preuzeo Sultan. Neveliko po broju članova, ovo društvo je privlačilo pažnju intelektualaca i idejama koje su promicale ravnopravnost svih žitelja i bolju socijalnu raspodjelu. Sultan je pisao članke u tjedniku Clarté. Naravno, to se nije sviđalo ni postojećem rojalističkom režimu, ali ni francuskim kolonizatorima. Komunistima je 1939. zabranjen rad. No, izbija Drugi svjetski rat, a Maroko nakon francuske vojne tragedije u lipnju 1940. ostaje pod upravom kvislinškog antisemitskog Vichijevskog režima. Tijekom Operacije Baklja, potkraj 1942. savezničke snage zauzimaju Magreb i prekidaju kvislinšku vlast. Léon Sultan odmah oformljuje Komunističku partiju (PCM) i postaje njen glavni tajnik. No, ubrzo biva unovačen i poslan u Francusku u borbu protiv Nijemaca. Ranjen, vraća se u Maroko na oporavak, ali ubrzo umire od srčanog udara prouzročenog ranjavanjem. Sultanovom smrću PCM ne prestaje s radom. U stranci nastavlja djelovati i Freddy Sultan, mlađi Léonov brat. Marokanske židovske komuniste privlačila je borba protiv rastućeg antisemitizma tijekom uspona fašizma i nacizma te predanost arapskom nacionalizmu i antiimperijalizmu. Mnogi su bili razočarani francuskom vlašću i neuvjereni cionizmom, smatrajući komunizam načinom izražavanja svog patriotizma.

Kroz prizmu komunizma, intelektualci su vidjeli put u neovisnost od francuskog i španjolskog gospodstva. Još jedan komunistički nastroyen Židov završio je u kvislinškom zatvoru, Abraham Serfaty. Nakon godinu dana zatvora, izbjegao je u Francusku kako bi studirao strojarstvo. U Maroko se vratio 1949. i sa svojom sestrom Evelyne pristupa komunistima i distribuirao Hayat al-Sh'aba, ljevičarske novine na arapskom. Opet dolazi u sukob s vlastima pa je 1952. protjeran iz Maroka zbog sudjelovanja u štrajku lučkih radnika u Casablanci. Vratio se

nakon četiri godine kad je Maroko stekao neovisnost od Francuske. Serfaty se zaposlio u državnom ministarstvu ruda, no zbog svojih stavova, sve se više udaljava od politike konzervativnog režima. Rad u državnoj službi i borba za radnička prava nisu išli ruku pod ruku pa Serfaty daje otkaz u ministarstvu i osniva tajnu marksističko-lenjinstičku skupinu Ilâ al-Amâm. Vlast progoni grupu, neki su protjerani, neki zatvoreni i u zatvoru mučeni — od posljedica torture umire i Serfatyjeva sestra Evelyne, a on sam se povlači u ilegalu. Zadnji put je uhićen 1974. godine. Abraham Serfaty bio je gorljiv anticionist, za njega je cionizam bio suprotan judaizmu. Zalagao se za palestinsku državu s glavnim gradom Jeruzalemom, nije odobravao američko savezništvo s Izraelom te se protivio sukobima s Palestincima. Do kraja života Serfaty je inzistirao na zajedničkom arapsko-židovskom identitetu koji se može postići upravo anticionističkom politikom. Nakon godina progona i zatvora, umro je 2010. te pokopan u Casablanci.

Anticionistički aktivist bio je i Edmond Amran El Maleh (1917. – 2010.). Cijenjeni pisac, poput Serfatyja, aktivno je podržavao palestinsku stvar. Njegova djela često su se bavila pitanjima židovskog identiteta unutar arapskog konteksta i otporom kolonijalizmu. Više od četvrt milijuna Židova napustilo je Maroko tijekom druge polovice 20. stoljeća i odselilo u Izrael. Manji dio je ostao, podržavajući lokalno stanovništvo u borbi za emancipaciju i ravnopravnost. Neizostavno je ime Alberta Ayachea, povjesničara i

profesora. Rođeni Alžirac, ali u dubokoj simbiozi s Marokom kojem je posvetio djelo “Le Maroc: bilan d’une colonisation” (Maroko: bilanca kolonizacije) objavljeno 1956. koje detaljno analizira utjecaj francuskog protektorata na marokansko društvo i gospodarstvo. U borbi za neovisni Maroko s ravnopravnim stanovnicima muslimanske, židovske i drugih vjera isticali su se upravo komunistički nastroyeni Židovi, osim braće Sultan, Serfatyja, Ayachea, to su bili i Elie Cohen, Marcelino Sanases, Simon Levy. Na početku puta u neovisnost, marokanski Židovi-komunisti odigrali su ogromnu ulogu. Kasnije se nalaze u stalnom sukobu s vladama, rojalistički sunitski režim radio je na slabljenju oporbenih stranaka, posebno onih lijevih. U doba Hladnog rata kralj Maroka bio je saveznik SAD-a, dok je PCM bio orijentiran prema SSSR-u.

Maroko je bio udaljen od Izraela pa se nije uvijek slagao s politikom arapskih država prema “mrskom neprijatelju”. 4000 kilometara ipak predstavlja jednu prirodnu granicu koja je i dvosjekli mač — Maroko nije bio uključen u izravne napade arapskih država na Izrael, iako se tome nije protivio. S druge strane, postoje naznake da su upravo iz Maroka Izraelu stizale tajne obavijesti i podatci koje je on koristio u svojoj obrani. Djelovanje PCM-a više je bilo smetnja razvoju marokansko-izraelskih odnosa, posebno zbog anticionističkog držanja pa je PCM često djelovao van zakona. Iz krugova marokanskih komunista potekla je jezgra buduće organizacije Izraelskih crnih pantera — borili su se za ravnopravnost sefardskih i Mizrahi Židova u odnosu na Aškenaze, tijekom 1970-ih proslavili su se brojnim demonstracijama pred vladinim zgradama vlade. Zbog iseljavanja ogromne većine marokanskih Židova u Izrael, danas ih je u njihovoj nekadašnjoj postojbini ostalo tek oko dvije i pol tisuće.

MAROKANSKI MUSLIMANI OŽIVLJAVAJU ŽIDOVSKU BAŠTINU U NEKADAŠNJIM ŽIDOVSKIM ČETVRTIMA

PIŠE: F. B.

U Maroku je dugi niz godina živjela i cvjetala židovska zajednica. Veliki broj pripadnika marokanske židovske zajednice danas živi u Izraelu, a nakon nekoliko desetljeća Maroko se ponovno povezuje sa svojom židovskom zajednicom. Tako je osmišljen i novi projekt u kojem muslimane koji žive u melahu, starim židovskim četvrtima marokanskih gradova, uče o tome tko su bili nekadašnji stanovnici tih četvrti, te kako dočekati židovske i izraelske turiste koji u sve većem broju posjećuju Maroko.

Marokanci koji danas žive u melahu ne znaju gotovo ništa o ljudima koji su tamo živjeli prije njih. Te četvrti su kasnije postale mala, uglavnom siromašna geta i danas nemaju praktički nikakve poveznice sa Židovima. Ali novi program mogao bi to promijeniti. “Ponovna izgradnja naših domova” inicijativa je koju su zajedno pokrenuli Američka sefardska federacija i Udruga Mimouna i trebala bi trajati nekoliko godina. Cilj ovog projekta je oživljavanje židovskog života u povijesnim urbanim područjima marokanskih gradova Fez, Essaouira i Rabat. U okviru projekta sadašnje stanovnike tih četvrti poučava se o lokalnoj povijesti i pomaže

im se da budu dio bogatog nasljedstva tih mjesta.

“Omogućavamo stanovnicima melaha da sudjeluju u očuvanju mjesta a oni sami moraju dokumentirati i dostaviti fotografije starih židovskih kuća u naše arhive. Osim toga učimo ih i hebrejski”; objašnjava Jason Guberman, izvršni direktor Američke sefardske federacije. Guberman je jedan od osnivača trogodišnjeg projekta koji je izazvao veliku pažnju.

Jedan dio projekta uključuje i radionice u kojoj sudionici uče kako izraditi judaicu i tradicionalnu židovsku umjetnost. Danas veliki broj stanovnik melaha zarađuje za život tako da proizvodi i prodaje židovske predmete. Mezuze, svijećnjaci za šabat i drugi tradicionalni predmeti judaice pune izloge muslimanskih dućana u uskim uličicama. Ali u sklopu projekta trgovci su naučili i značenja određenih predmeta. Očekuje se da će sljedeće godine više od 200.000 izraelskih turista posjetiti Maroko, a taj broj sve više raste otkako su Izrael i Maroko normalizirali svoje odnose u prosincu 2020. kao dio Abrahamovih sporazuma. Prije početka novog projekta u Maroku je bilo samo četiri turistička vodiča koja su znala hebrejski. Danas ih ima 200.

“Ja sam ponosni musliman. Etnički sam Arapin i pripadnik Berbera. Ali kulturno gledajući ja sam Marokanac

a to znači i Židov”, objašnjava El Mehti Boudra, predsjednik Udruge Mimouna, te dodaje: “Maroko je stoljećima bio dom najveće židovske zajednice u muslimanskome svijetu. Judaizam je integralni dio naše kulture i na to moramo biti ponosni”.

Prije velikog vala imigracije marokanskih Židova u Izrael 1960-ih, u Maroku je živjelo gotovo 250.000 Židova.

“Moja majka dolazi iz Casablance gdje su Židovi i muslimani živjeli jedni pored drugih, tako da sam uvijek slušao priče o židovskoj zajednici, iako ih osobno nisam poznao. Mlađa generacija koja danas živi u melahu međutim nije ništa znala o bogatom židovskom nasljeđu naše zemlje”; objašnjava Boudra.

Danas u Maroku, nastavlja on, vlada pozitivno mišljenje javnosti o Židovima — 85 posto stanovništva Maroka ima pozitivan stav prema Židovima, a to je jako visoki postotak. Ovaj zanimljiv projekt očito je već dao dobre rezultate — počinju se otvarati i košer marokanski restorani i ljudi su sve otvoreniji prema judaizmu. Neka to bude novi početak suživota Židova s muslimanima u Maroku.

BI LI MOJSIJE RAZUMIO KISHONA — SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU BIBLIJSKOG I SUVREMENOG HEBREJSKOG

PIŠE: LAILA ŠPRAJC

“Jer svi veliki spisi, no najviše oni sveti, sadrže u nekoj mjeri između redaka svoj virtualni prijevod.”¹ (Walter Benjamin)

U knjizi *Nema nafte, Mojsije* Ephraim Kishon piše: “...narod zapodjene prepirku s Mojsijem. Vikali su: ‘Daj nam benzina da dalje putujemo!’ A Mojsije im odgovori: — Zašto se sa mnom prepirete? ... Ali narod je žeađao za gorivom, pa je mrmljao na Mojsija i govorio: ‘Zašto si nas iz Egipta izveo, zemlje neobično bogate izvorima nafte?’² Vrlo se vjerojatno autor ovdje poigrao tekstem iz Staroga zavjeta, točnije sljedećim recima: “Ali je narod žeađao za vodom, pa je mrmljao na Mojsija i govorio: ‘Zašto si nas iz Egipta izveo? Zar da nas žeđom pomoriš, nas, našu djecu i našu stoku?’” (Knjiga Izlaska 17, 3).³

1 Benjamin, W. [1923] 1981. Zadaća prevodioca. Preveo Boris Hudoletnjak. Gordogan 8-9: 83-92., str. 92

2 Kishon, E. *Nema nafte, Mojsije*. Izabrao i preveo s engleskoga N. Kršić, Znanje Zagreb, 1984. n.p.

3 Prijevodi starozavjetnih tekstova preuzeti su iz: Jeruzalemska Biblija: Stari i novi zavjet s uvodima i bilješkama. 1996. Rebić A., Fućak J., Duda B. (ur.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost., osim ako nije drugačije navedeno.

Kishon dakako nije osamljen među brojnim koji su, pišući i stvarajući na hebrejskom, upravo u starozavjetnim tekstovima pronalazili i pronalaze nadahnuće. Štoviše, zanimanje za starozavjetne tekstove, kao i za biblijski hebrejski nadilazi(lo) je židovski svijet, što se primjerice ogleda u brojnim prevoditeljskim poduhvatima bibličara, znanstvenika mnogih drugih disciplina te umjetnika.

Prema Akademiji za hebrejski jezik⁴, kad je o biblijskom hebrejskom riječ, a s obzirom na razdoblja, on se ugrubo dijeli na: arhaični, standardni i kasni. Obnovom jezika potkraj 19. stoljeća, stvara se suvremeni hebrejski, čiji obnovitelj “[r]usko-židovski sanjar-leksikograf Eliezer Ben-Jehuda nije bio jedini ni prvi obnovitelj, ali njegov je dom u Jeruzalemu...postao jednim od najčulenijih laboratorija tog projekta”⁵. Ukratko se može reći da se razlike između biblijskog i suvremenog hebrejskog ogledaju u leksiku, gramatici i stilu.

4 Dostupno na: <https://hebrew-academy.org.il/>

5 Oz, A. i F. Oz-Salzberger. 2015. Židovi i riječi. Prev.: M. Gregorić. Zagreb: Fraktura.185

Abeceda (*alef bet*) sastoji se isključivo od suglasnika. Samoglasnike predstavlja druga skupina znakova, koji se većinom bilježe ispod, iznad ili postrance suglasnika, a koji se koriste kroz devet jednostavnih i tri složene oznake. Za razliku od biblijskoga, suvremeni hebrejski koristi pet glavnih samoglasničkih zvukova (a,

e, i, o, u) i dva “alternativna” (ei i kratko e). Znakovi za samoglasnike, pišu se u starozavjetnim i drugim vjerskim tekstovima, dječjoj književnosti, tiskovima za početnike u usvajanju hebrejskoga, udžbenicima i priručnicima za učenje hebrejskog te u posuđenicama koje (još) nisu postale dijelom leksika. Bilježenje samoglasnika čini neizostavan dio usvajanja jezika, napose u početnim fazama učenja, ne samo kao inog već i kao materinskog jezika. U suvremenom hebrejskom, riječi שֵׁם (*šem*: ime) שָׁם (*šam*: ondje) שָׁמ (*sam*: stavio, položio) najčešće neće biti označene samoglasnicima, te će se naprosto pisati שם, čemu dakako nije slučaj kad je o biblijskom hebrejskom riječ. Ma koliko vješti čitatelji bili, tu nema mjesta za eventualnu omašku.

Da stvar, kad je o bilježenju samoglasnika riječ, bude još zanimljiva, postoje i riječi koje se istovjetno pišu, a koje nalazimo i u biblijskome i u suvremenom hebrejskom, poput riječi בִּירָה (*bira*: glavni grad, *ekspr.knjiš.* tvrđava, pivo). Koje značenje spomenuta riječ ima u kojem hebrejskom, neka posluži kao zanimljivost za neku drugu prigodu.

Obnovom jezika, leksička različitost postaje tim veća, jer se s vremenom mijenjaju i značenjski odnosi, te se često “značenja koja je neka riječ nekada imala kasnije više uopće ne spominju ili joj se pridaju nova, koja bi u nekom drugom vremenu bila s njom nespojiva” (Opačić 2014: 8). Tako se primjerice svima nam poznat Aron *Hakodeš* nerijetko prevodi kao Sveti ormar, premda je izvorno riječ o škrinji ili kovčegu. Suvremeni hebrejski, osobito književni, riječ aron rabi i u njezinome izvornom značenju, ali i kao riječ za ormar, pokućstvo koje Mojsije vrlo vjerojatno nije imao. Postoje i riječi koje se u suvremenom hebrejskom više ne rabe, ali su poslužile kao temelj za stvaranje novih. Tako je primjerice riječ *ofan* (kotač), poslužila za riječi *ofanajim*

(bicikl) i *ofanoa* (motocikl). S druge pak strane, riječ *hašmal* u suvremenom hebrejskom poprima posve novo značenje (električna struja), dok za njezino značenje u biblijskom hebrejskome postoji nekoliko tumačenja, dakako nijedno vezano uz struju. Što točno znači riječ kojom su prevoditelji Staroga zavjeta na grčki, *Septuaginte*, preveli riječ hašmal nažalost ne znam, no u prijevodu na hrvatski nalazimo: “...nešto nalik na sjajnu kovinu” (Ezekiel 1,4), ili “...nalik na sjajan prozirac...” (Ezekiel 1, 22).

Uzgred, prema pisanoj legendi o nastanku *Septuaginte*, o kojoj postoje brojne rasprave, odabrani vrsni prevoditelji (Židovi koji su tekst preveli za Židove koji više nisu znali hebrejski), sačinili su istovjetan prijevod, premda je svatko radio sâm u zasebnoj prostoriji. Usmena tra-

dicija prenošenja ove legende, ponekad čak i u akademskim krugovima, nastavlja u duhu židovskog humora postavljajući pitanje: Tko zna kakav bi rezultat bio da su sjedili svi zajedno?

Bilo kako bilo, kad bi Mojsije u ruke uzeo Kishonovu knjigu *Kod kuće je najgore*, zacijelo bi se suočio s poteškoćama u razumijevanju većeg dijela napisanog pri čemu bi mu nesumnjivo bila potrebna golema pomoć. Vjerojatno ne u mjeri u kojoj autorici ovih redaka primjerice treba pomoć u razumijevanju današnjih izričaja mladih, poput akronima YOLO, GRWM, FYP i slično koje mladi govornici hebrejskog i hrvatskog posve dobro razumiju. S druge pak strane, Kishon je zasigurno prilično dobro razumio Mojsija, ne samo stoga što je izvrsno vladao hebrejskim, već i zato što je poznao starozavjetni

tekst u izvorniku. Kako bi se njih dvojica sporazumjela u ugodnome razgovoru o pročitanoj, to već ostaje zamršenije za dokučiti. Prvi, koji za sebe kaže: »Ja nikad nisam bio čovjek rječit; ni prije ni sada kad govoriš svome sluzi. Ja sam u govoru spor, a na jeziku težak.« (Knjiga Izlaska, 4,11) i drugi vješt u govoru, praćenim prepoznatljivim mađarskim naglaskom.

KAKO MI RAZUMIJEMO MOJSIJU I KISHONA

“Svaki jezik — a ne postoje ‘mali’ ili neznatniji jezici — konstruira skup mogućih svjetova i geografije pamćenja” (George Steiner)⁶

Oni zainteresirani za biblijsko štivo, nerijetko poput ondašnjih grčkih Židova, posežu za tekstem pristiglim putem posrednih jezika. Isto je i s brojnim Kishonovim djelima kao što su, izuzev već spomenutih, još i *Kita boli more*, *Nije fer*, *Davide* i druga koja su prevedena s njemačkoga i/ili engleskoga. Ne(o)sporna je činjenica da sve prijevode potpisuju ponajbolji prevoditelji na hrvatski. Dugim riječima, dosad nijedna Kishonova knjiga na hrvatski nije prevedena izravno s hebrejskoga, što ne znači nužno da bi prijevod bio kvalitetniji, no zacijelo bi razotkrio neke nove detalje koji u prijevodu s posrednih jezika nedostaju. Tako primjerice već pri pogledu na naslov djela u nas prevedenog kao *Kod kuće je najgore*, u on u izvorniku ni približno nema tu konotaciju. Naslov izvornika *Sefer mišpahti* mogao bi se prevesti kao Obiteljska knjiga ili Knjiga obitelji. U istoj knjizi, u priči *Radost obiteljskog prijevoza*, u hrvatskome prijevodu⁷ čitamo da je “ulica pusta

kao Sahara” ili “na svaku mačku i ribu”, frazeme koje autor ne rabi u izvorniku. U priči se primjerice spominje i kujica Maksi, kojoj u izvorniku autor piše posvetu, a koja u hrvatskome prijevodu izostaje. (“Ovu knjigu posvećujem kujici Maks, jedinom stvorenju koje me u mojoj kući sluša.”). Ovi primjeri dakako nemaju za cilj ukazati na pogreške, osobito ne one prijevodne, jer nisu baš uvijek “prevoditelji izdajnici”, ako ćemo se nasloniti na talijansku uzrečicu, umjesto primjerice na talmudsku: “Lažljivac je onaj koji stih prevodi doslovno jer iskrivljuje značenje teksta, ili obrnuto, onaj što dodaje vlastiti prijevod poput onoga je koji psuje i vrijeđa Boga.”⁸ (Kidušin 49a:11).

Ostavljajući načas postrani raspravu o prevođenju s izvornog jezika, postavlja se i pitanje zašto se autorovo ime u hrvatskome piše Ephraim Kishon? Je li to zato što su njegove knjige objavljene na hrvatskome u cijelosti posredni prijevodi, pa je stoga i transliteracija njegova imena zapravo svojevrsni ‘anglicizam’ ili ‘germanizam’? Bi li baš svaki čitatelj, koji se s autorovim djelima susreće po prvi put, znao ispravno pročitati autorovo ime i prezime? Nadalje, bi li se hebrejsko ime Moše משה u svim kontekstima pisalo kao Mojsije ili bi se možda u prijevodu književnoga djela suvremenog izraelskog autora transkribiralo kao Moše? Osobito imajući na umu prijevod M.Š. Freibergera: “Tada pjevaše Moše i djeca Izraelova ovu pjesmu Vječnome...”⁹ te onaj koji nalazimo u hrvatskome izdanju Biblije: “Tada Mojsije s Izraelcima zapjeva ovu pjesmu...”. Usporedbom prijevoda s izvornika i s posrednih jezika, onoga s početka teksta i potonjeg, moguće je uočiti neke različitosti ne samo

u leksiku, već i gramatici i stilu. No za cjelovito razumijevanje gramatike i stila biblijskoga i suvremenog hebrejskog dakako poželjnije je do stanovite mjere jezikom ovladati.

Kad već zasad Stari zavjet, prema mnogima najprevođeniju knjigu s hebrejskoga i Kishona, prema mnogima najprevođenijeg autora s hebrejskog, nemamo prilike čitati u neposrednom prijevodu, možda bi barem za početak bilo uputnije ovaj članak nasloviti *Bi li Moše razumio Kišona — razlike i sličnosti između biblijskog i suvremenog ivrita? A aron hakodeš* prevoditi kao: škrinja/kovčeg/ arka svetinje ili ako smo već u ormaru, ormar svetinje. Ne samo zbog našega razumijevanja inačica i potankosti, već i kako bismo budućim naraštajima podarili leksik na tragu iznimno bogate baštine, koju nerijetko usvajamo kroz jezike posrednike i druge kulture.

⁶ Steiner, G. [1998] 2019. Nakon Babilona. Aspekti jezika i prevođenja. Prev. D. Telečan. Zagreb: Mizantrop., str.15

⁷ Kishon, E. [1977., 1978] 1984. Radost obiteljskog prijevoza u Kod kuće je nagore. Obiteljske priče. Izabrala i prevele s engleskoga i njemačkoga S. Novak. Drugo izdanje. Zagreb: Znanje., str. 145-148.

⁸ Prev. L. Šprajc

⁹ Freiburger, Š. M. [1938] 1994. Molitvenik. Posebno izdanje (reprint). Ur. V. Kovač i D. Šprajc. Zagreb: Kulturno društvo “Miroslav Šalom Freiburger” i Židovska općina Zagreb., str. 41

IDENTIFICIRANO PET MILIJUNA ŽIDOVA STRADALIH U HOLOKAUSTU

PIŠE: J. C.

Pet milijuna Židova stradali u Holokaustu, od njih više od šest milijuna, sada je identificirano, a uz daljnje korištenje umjetne inteligencije (AI) moglo bi se otkriti još imena koja nedostaju, objavio je u studenome Memorijalni centar žrtava Holokausta Jad Vašem.

Prema Jad Vašemu ovo postignuće odraz je sedam desetljeća rada u sklopu misije da se otkriju identiteti svih Židova koje su nacisti i njihovi pomagači ubili u Drugom svjetskom ratu.

Imena oko milijun židovskih žrtava stradalih tijekom Holokausta i dalje nisu po-

znata, “a mnoga će vjerojatno takva ostati zauvijek”, rekli su iz Jad Vašema.

No, uz pomoć modernih tehnologija poput umjetne inteligencije i strojnog učenja, stručnjaci Jad Vašema vjeruje da mogu ustanoviti imena dodatnih 250.000 osoba analizom stotina milijuna dokumenata suviše ekstenzivnih da bi ih se ručno pregledavalo.

Dok se broj osoba koje su preživjele Holokaust svakoga dana smanjuje te će svijet uskoro ostati bez očevidaca tih strašnih događaja, čelnik Jad Vašema Dani Dayan je rekao da pet milijuna imena služi kao podsjetnik na nedovršenu obavezu.

“Iza svakog imena ubijene žrtve je život koji je bio bitan: dijete koje nikada nije odraslo, roditelj koji se nikada nije vratio kući, glas koji je zauvijek ušutkan”, rekao je Dayan te istaknuo: “Naša je moralna dužnost osigurati da se zapamti svaka žrtva kako nitko ne bi ostao u tami anonimnosti”.

Jad Vašem je u svibnju 2024. godine objavio da je razvio vlastiti softver koji koristi umjetnu inteligenciju za češljanje ogromnih količina spisa kako bi pokušao identificirati stotine tisuća Židova ubijenih u Holokausta, a čija su imena izostavljena sa službenih spomenika i popisa. Ta imena žrtava do sada, tradicionalnim metodama pretraživanja, jednostavno nije bilo moguće otkriti.

Jad Vašem je pronašao informacije o 4,9 milijuna pojedinaca, žrtava stravične ideje o istrebljenju jednog naroda, čitajući izvješća i dokumente, pregledavajući videosnimke, groblja i druge zapise.

Imena žrtava Holokausta kao i osobne stranice posvećene životima mnogima od njih sabrane su u internetskoj bazi podataka Jad Vašema. Ta je baza podataka dostupnoj na šest jezika.

Baza podataka, istaknuo je centar, pomogla je brojnim obiteljima da pronađu izgubljene rođake i obiteljima da odaju počast svojim bližnjima s obzirom na to da većina žrtava nema grob.

“Nacisti ih nisu samo namjeravali ubiti, već izbrisati njihovo postojanje. A mi identifikiranjem pet milijuna imena vraćamo njihove ljudske identitete i osiguravamo da sjećanje na njih opstane”, kazao je Alexander Avram, koji je u Jad Vašemu zadužen za glavnu bazu podataka s imenima žrtava.

Nacisti i njihovi pomagači svoje su žrtve za vrijeme Drugog svjetskog rata ponižavali i time što su im oduzimali imena, oduzimali identitet i ljudsko dostojanstvo. Židovske zajednice već godinama na Jom Hašoa čitaju imena žrtava Holokausta kako bi podsjetili da “svaka žrtva ima ime” i nije bila samo broj u nacističkoj statistici.

POVIJESNI CILINDAR PRVOG AŠKENASKOG GLAVNOG RABINA IZRAELA NA AUKCIJI

PIŠE: J. C.

Povijesni predmet prodan je na aukciji u aukcijskoj kući Winner's u Jeruzalemu: radi se o kulturnom cilindru koji je nosio rabin Yitzhak HaLevi Herzog, prvi aškenaski glavni rabin Države Izrael. Početna cijena ovog povijesnog šešira iznosila je 800 dolara.

Cilindar je izradila prestižna londonska tvrtka za šešire Scott & Co — koja i danas postoji, a poznata je po proizvodnji šešira za britansku kraljevsku obitelj i druge značajne osobe. Na primjer, izradili su i šešir koji je nosio britanski premijer Winston Churchill.

Cilindar rabina HaLevija Herzoga izrađen je od visokokvalitetnog materijala, vjerojatno filca, te je ostao krut i dobro očuvan. Aukcijska kuća naglasila je da je šešir do danas zadržao svoj izvorni oblik. Kruna šešira ukrašena je crnom tkaninskom trakom i mašnom, a unutrašnjost je obložena svilom s otiskom tvrtke.

Rabin Yitzhak Isaac HaLevi Herzog rođen je 3. prosinca 1888. godine u Poljskoj a kada je imao samo godinu dana s obitelji se preselio u Ujedinjeno Kraljevstvo gdje se školovao za rabina. Kasnije se preselio u Irsku gdje je služio kao glavni rabin a svoje školovanje nastavio je i na prestižnim ustanovama poput pariške Sorbonne te londonskog sveučilišta. Kao glavni rabin Irske stekao je međunarodni ugled a njegova strast za očuvanjem

židovskih vrijednosti bila je ključna za njegovu kasniju ulogu.

Rabin Herzog bio je kao glavni aškenaski rabin Izraela od 1936. godine, a nakon uspostave Države Izrael 1948. godine bio je prvi glavni rabin nove države. Na tom je položaju ostao sve do svoje smrti u srpnju 1959. godine.

Godine 1936. godine, nakon smrti rabina Avrahama Yitzhaka HaCohena Kooka, Herzog je imenovan za glavnog aškenaskog rabina Izraela. Dužnost je preuzeo u vrijeme eskalacije političkih i sigurnosnih napetosti uoči Drugog svjetskog rata, a rabinske institucije vodio je mudro i s dominantnom osobnom prisutnošću. Herzog se isticao kao intelektualac, učenjak i dobar javni govornik, a imao je posebnu sposobnost da se odlično nosi sa složenim političkim i društvenim pitanjima.

Herzog je bio među najistaknutijim glasovima koji su pozivali svijet da intervenira i spasi europske Židove tijekom Holokausta. Bio je neumoran u svojoj borbi a apelirao je i na papu Piju XII. i vođe raznih nacija da djeluju i zaustave genocid. Također je surađivao s vladama u egzilu i osnovao posebne fondove za pomoć progonjenim Židovima.

Nakon Holokausta, bio je duboko uključen u napore za pronalaskom židovske djece koja su bila skrivena u samostanima i kršćanskim domovima po Europi. Putovao je Europom, sastajao se s djecom, osmišljavao metode za utvrđivanje njihovog židovskog identiteta i vodio

javnu i emocionalnu kampanju protiv crkvenih institucija. Jedna od njegovih najpoznatijih borbi bila je s Vatikanom oko povratka židovske djece koja su odgajana kao kršćani — što je bila moralna prekretnica u židovskoj povijesti.

Kao glavni rabin Države Izrael bavio se važnim nacionalnim halahičkim pitanjima, uključujući obraćenje, brak, židovski zakon i status religije u novoj državi. Herzog je bio poznat po svojim vrsnim vjerskim analizama i komentarima a njegova mišljenja uvijek su bila utemeljena na dubokom poznavanju židovskih tekstova kao i poštovanju tradicije ali i modernih potreba židovske zajednice.

Njegov sin, Chaim Herzog, kasnije je bio šesti predsjednik Izraela, a njegov unuk Isaac Herzog, koji je ime dobio po svome djedu, trenutačno obnaša dužnost jedanaestog predsjednika Izraela.

SNJEŠKA KNEŽEVIĆ (1938. – 2025.)

PIŠE: NATAŠA BARAC

Odlazak prijatelja uvijek je posebno težak. A židovska zajednica izgubila je veliku i posebnu prijateljicu — Snješku Knežević.

Snješka Knežević bila je jedna od onih žena koja nije ostavlja ravnodušnim niko koga tko ju je susreo, čitao i poznavao, dapače — Snješka nije ostavlja ravnodušnim ni one koji ju nikada nisu osobno upoznali. Snješka je bila jedna od onih snažnih, samouvjerenih žena koja se nije nikada ustručavala reći svoje mišljenje i stajati iza njega. Snješka je bila jedna od rijetkih pojedinaca našeg vremena koja je — uz mnoge druge interese — imala i dvije velike zadaće: očuvanje građanskog, civiliziranog Zagreba i čuvanje židovske baštine. Kao što je dobro primijetila novinarica Patricija Kiš Terbovc pišući tekst o Snješki “Nitko poput nje nije poznavao grad (Zagreb, op.a.) i njezinim odlaskom ostat će golema praznina, nenadoknativa. (...) Rekla bih da su se oni koji bi dirnuli u javni prostor Zagreba nje pribojavali ponajviše”:

Snješka je više od dvadeset godina bila aktivna u praktički svim događanjima i aktivnostima Židovske općine Zagreb: pisala je za Ha-Kol i druge tiskovine, bila je suorganizatorica simpozija “Antisemitizam Holokaust Antifašizam”

(1995.) i “Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj” (1996.) i suurednica istoimenih zbornika. Istraživala je povijest zagrebačke sinagoge, što je rezultiralo studijom Zagrebačka sinagoga (2000.) i izložbama: Zagrebačka sinagoga — reliquiae reliquiarum (Muzej Mimara, 1996. i Galerija Forum, 1997.); Sinagoga i Zagreb (Arheološki muzej, 2001.), Blago Svete kehile Zagrebačke (Galerija ‘Ivo i Milan Steiner’, 2001.), Židovi i Zagreb (ŽOZ i Predstavnik židovske nacionalne manjine u Gradu Zagrebu, Gliptoteka HAZU, 2015.), te scenarijima za dokumentarne filmove Hrvatske televizije u režiji Mire Wolf: Zagrebačka sinagoga 1967. – 1942. (1996.), Blago Svete kehile Zagrebačke (2001.), Arhitektura sinagoga (2001.) i Sjećanje na sinagoge (2001.) Sudjelovala je u organizaciji nekoliko izložbi te tri dobrotvorna koncerta pod naslovom Muzika za sinagogu u Koncertnoj dvorani Vatroslav Lisinski u Zagrebu (1996., 2002. i 2003.). Bila je članica je Kulturnog društva “Miroslav Šalom Freiburger”, gdje je često na tribinama predavala, a sudjelovala je i u radu Šoa Akademije. Ne smijemo zaboraviti ni kulturno-povijesni vodič “Židovski Zagreb”.

O Snješkinoj biografiji su nakon njezina odlaska pisali mnogi. Napisane su predivne riječi a ne znam bi li Snješka time bila zadovoljna ili bi smatrala da je to sve pretjerano. Evo ipak par osnovnih

podataka: Snješka je rođena 1938. godine, na Filozofskom fakultetu u Münsteru studirala je povijesti umjetnosti i njemački jezik i književnost, a kasnije je diplomirala i doktorirala na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 1964. do 1990. radila je kao urednica i komentatorica na Trećem programu Radija Zagreb, a od 1987. posvetila se istraživanju i znanstvenom radu, s težištem na urbanizam i arhitekturu, teoriju umjetnosti i zaštitu spomenika. Prevodila je značajna dijela (treba istaknuti Snješkine prijevode, između ostalih, Waltera Benjamina, Petera Handkea, Bertolta Brechta), pisala knjige, povremeno pisala i za dnevne novine, uglavnom o urbanističkim temama. Bila je i znanstvena savjetnica te stalna vanjska suradnica Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu.

Ali sve to ne govori dovoljno o onome što je Snješka bila — bila je, bez imalo pretjerivanja, jedna od najistaknutijih intelektualki hrvatske kulturne scene. Za židovsku zajednicu Hrvatske, Snješka je bila “Mensch”. Odlaskom Snješke Knežević židovska zajednica izgubila je odanu prijateljicu, odličnu poznavateljicu povijesti i značaja židovske zajednice.

[Zihrona livraha!](#)

IMPRESUM: GLAVNA UREDNICA: NATAŠA BARAC / UREDNIŠTVO: SANJA ZORIČIĆ-TABAKOVIĆ, ZORAN MIRKOVIĆ, NATAŠA BARAC, TESSA BACHRACH-KRIŠTOFIĆ / BROJ IZDANJA: HA-KOL 192. / STUDENI-PROSINAC 2025. / HEŠVAN / KISLEV / TEVET 5786. / OBLIKOVANJE I PRIPREMA ZA TISAK: TESSA BACHRACH-KRIŠTOFIĆ / GLASILO ŽIDOVSKJE ZAJEDNICE U HRVATSKOJ / IZDAVAČ: ŽIDOVSKA OPĆINA ZAGREB / PALMOTIĆEVA 16, 10000 ZAGREB P.P. 986 / TEL: 385 1 49 22 692 / FAX: 385 1 49 22 694 / E-MAIL: JCZ@ZG.T-COM.HR / ZA IZDAVAČA: DR. OGNJEN KRAUS / ISSN 1332-5892 / IZLAŽENJE HAKOLA FINANCIJSKI POTPOMAŽE SAVJET ZA NACIONALNE MANJINE REPUBLIKE HRVATSKE / PRETPLATA U TUZEMSTVU: 20 EURA GODIŠNJE, ZA INOZEMSTVO 35 EURA, NA ŽIRO RAČUN KOD ZAGREBAČKE BANKE D.D., TRG BANA JOSIPA JELAČIĆA 10, 10000 ZAGREB, BROJ: 1101504155, IBAN: HR6423600001101504155 U KORIST ŽIDOVSKJE OPĆINE ZAGREB, PALMOTIĆEVA 16, 10000 ZAGREB, A IZ INOZEMSTVA: ACCONT OWNER: ŽIDOVSKA OPĆINA ZAGREB, PALMOTIĆEVA 16, 10000 ZAGREB, BANK: ZAGREBAČKA BANKA D.D., TRG BANA JOSIPA JELAČIĆA 10, 10 000 ZAGREB / ACCOUNT NUMBER: 1500260173 / IBAN: HR4923600001500260173 / SWIFT: ZBAHR2X / TISAK: OFF SET TISAK NP GTO D.O.O

